

44-08

М 7/1

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ ОСВІТИ УРСР
КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

А. П. МОГИЛА

**ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ
СЕРЕДНЬОЧЕРКАСЬКИХ
ГОВІРОК**

ВИДАВНИЦТВО
КИЇВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

1958

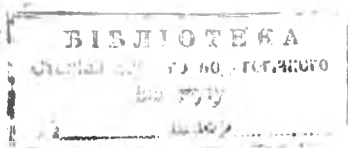
МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ ОСВІТИ УРСР
КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

44
M74

А. П. МОГИЛА

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ СЕРЕДНЬОЧЕРКАСЬКИХ ГОВІРОК

ЛЕКЦІЇ ДЛЯ ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ
СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВОРІВ ЯК ОСНОВИ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОВИ СТУДЕНТАМИ-
ЗАОЧНИКАМИ ІІІ КУРСУ ВІДДІЛУ УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ ФІЛОЛОГІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

ВИДАВНИЦТВО
КИЇВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА
1958

НЬ НІУС

bn36677

З М І С Т

	Стор.
I. Історичні умови формування говірок середньої Черкащини	3
II. Деякі особливості фонетичної системи	14
голосні звуки	14
приголосні звуки	16
III. Особливості морфологічної будови	20
Коротка характеристика особливостей словотвору	20
Словозміна	24
Іменник	24
Прикметник	38
Числівник	41
Займенник	43
Дієслово	47
Список використаної літератури	63

Відповідальний редактор

д-м. П. Д. ТИМОШЕНКО

Могила

Андрей Пахомович

К характеристике среднечеркасских говоров
(на украинском языке)

Редактор *Головняк Л. П.*

Техредактор *Хохановська Т. І.*

Коректори *Мистецький Г. П., Колесникова В. М.*

БФ 03937. Зам. № 42. Підписано до друку 17/11 1958 р. Друк.
арк. 3,3. Формат паперу 54 × 84¹/₁₆. Папер. арк. 2. Обліково-видав.
арк. 3,5. Тираж 2000. Безплатно.

Друкарня вид-ва Київського державного університету
ім. Т. Г. Шевченка, Київ, Володимирська, 60а.

ЛЕКЦІЯ I

Середньонаддніпрянські говори відіграли вирішальну роль в історії формування української національної мови. На основі цих говорів як своєрідного діалектного типу сформувався словниковий склад, утворилася фонетична система, граматична будова і фразеологія української національної літературної мови.

В цих лекціях ставиться завдання в'яснити умови формування середньочеркаських говірок як частини середньонаддніпрянських говорів і дослідити особливості їх фонетичної системи і морфологічної будови.

Об'єктом даного дослідження є говірки середніх районів сучасної Черкащини, а саме: Вільшанського, Городищенського, Звенигородського, Корсунь-Шевченківського, Лисянського і Шполянського районів.

За дореволюційним адміністративно-територіальним поділом досліджувана територія становила основну частину Звенигородського і частково Канівського та Черкаського повітів, Київської губернії.

I. ІСТОРИЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ГОВІРОК СЕРЕДНЬОЇ ЧЕРКАЩИНИ

Класики марксизму-ленінізму завжди розглядали розвиток мови в тісному зв'язку з історією суспільства.

Ф. Енгельс вважав, що «...плем'я і діалекти по суті збігаються»¹. К. Маркс і Ф. Енгельс довели з усією переконливістю, що в «кожній сучасній мові стихійно виникла мова, піднеслася до національної мови почасти через історичний розвиток мови з готового матеріалу, як у мовах романських і германських, почасти через схре-

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, 1948, стор. 72.

шування і змішування націй, як в англійській, почасти через концентрацію діалектів в єдину національну мову, зумовлену економічною і політичною концентрацією».

Виходячи з цих марксистсько-ленінських основоположних вказівок, наші мовознавці мають можливість дослідити і вивчити зв'язки історії української національної мови та її місцевих діалектів з історією українського народу.

Досліджувана територія за часів Київської Русі була окраїною руської землі. Південна межа поселень на Правобережжі, на думку істориків, спочатку була на річці Стугні² (тепер Васильківський район, Київської області). На південь від цієї межі жили кочові народи, як згадують літописи, канівські печеніги, торки тощо.

Поступово південний кордон Київської держави посувався на південь і південний захід і в першій половині XII ст. проходив уже по лінії від Дніпра на захід — по річці Рось, через Тетіїв і аж до Меджибожа.

Свідченням стародавньої оборонної лінії на південь від Києва можуть бути залишки значної кількості фортифікаційних будов, що збереглися до цього часу. В народі вони мають назву «змійових валів». За історичними даними, на території Київщини було три лінії цих валів. Південна лінія їх починалася від Дніпра і йшла по лівому березі річки Красної на Васильків до Фастова. На цих землях було розташовано близько 20 міст³.

На території середньої Черкащини ще в XIX ст. видно було сліди валу такого типу, що проходив від села Новоселиці до Катеринополя, звідти йшов на Шостківку через Пальчик, Лоташево і Піщану, далі через ряд сіл Уманського району. Крім цього, залишки валів були помітні в північній частині Звенигородського району. Один вал проходив недалеко від Лисянки до Хижинців,

¹ К. Маркс и Энгельс, Соч., т. IV, 1937, стор. 414.

² «И рече Володимиръ се не добре есть, мало городовъ около Кыева. И нача ставити города по Деснѣ и по Устры по Трубешеву и по Сулѣ и по Стугнѣ; и нача нарубати мужи лутши от словянь, и от Кривичъ, и от Чудий, и от Вятичъ и от сихъ и от сихъ насели и гради; бѣ бо рать от Печенѣг и бѣ воюяся с ними и одоляя имъ» («Повесть временных лет»). Зараз важко визначити, які саме міста були збудовані на річці Стугні.

³ Див. О. Андріяшев, Нарис історії колонізації Київської землі до XV віку, 1902.

Журжинців, Комарівки, Моринців і через ліс виходив до Квіток.

Наявність валів на території Звенигородського, Лисянського, Корсунь-Шевченківського та інших районів є доказом того, що кордон руських земель за часів Київської держави знаходився значно далі на південь, але під натиском південних кочових племен його було відсунуто аж за річку Рось.

В історичних пам'ятках Київської доби про поселення в середній Черкащині згадуються три населені пункти: Корсунь, Лінченці (Городище), Мглеєв (Мліїв). На Київській землі вперше називається лише п'ять новопоселених міст: Житомир, Черкаси, Чернь на Дніпрі, Ржищів і Звенигород, але є підстави гадати, що ці міста існували і до нападу монголо-татар на Київську Русь.

Місце знаходження старого Звенигорода невідоме. За народними переказами, Звенигород був розташований біля Звенигори, недалеко від сучасного районного центра Звенигородки.

Після розпаду політичної єдності Київської Русі феодално роздроблені і ослаблені монголо-татарською навалою українські землі були включені до складу кількох феодалних держав.

У другій половині XIV ст. татарська орда розпалась на кілька ворожих одна одній частин, що надовго відвернуло увагу татар від Південної Русі.

З утворенням окремого Кримського ханства значно посилювалися татаро-турецькі напади на Україну, які багато винищили населення середньої Наддніпрянщини. К. Маркс писав, що турецька навала XV—XVI ст., як і монголо-татарська навала XIII ст., була надзвичайною небезпекою, яка «загрожувала всьому європейському розвитку»¹. Так, 1484 р. Менглі-Герей напав на Київ: «Град взя... И огнем сожже... Полону безчисленно взя, а землю Киевскую учиниша пусту» (Никонівський літопис).

Після цього татари безперервно нападали на Україну. Особливо постраждали в той час землі Черкащини, Київщини і Поділля. Орди кримських ханів спалювали і спустошували міста і села, забирали в полон тисячі

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. VII. стор. 276.

людей, продавали їх на ринках у рабство або використували у своєму господарстві.

Цим татаро-турецьким нападам литовсько-польські феодали чинили слабкий опір, бо вони самі систематично грабували і спустошували українські землі. Тому українському народові, який перебував під загрозою цілковитого знищення, довелося вести самому боротьбу проти чужоземних поневолювачів за свою свободу і незалежність. Величезне значення для історії України, для розвитку української культури, літератури і мови мала визвольна війна героїчного українського народу 1648—1654 рр. проти феодально-магнатського гніту Польщі, за возз'єднання України з Росією.

Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. проти панської Польщі, яка завершилася возз'єднанням України з Росією, врятувала український народ від довготривалого польсько-шляхетського панування, від безконечних татаро-турецьких нападів, що нещадно спустошували українські землі, особливо середньочеркаські, через які проходив так званий Чорний шлях.

Нарешті, возз'єднанням України з Росією були забезпечені широкі перспективи товарно-грошових відносин, які сприяли підготовці умов для переходу від феодалізму до капіталізму, що мав «глибоко прогресивне значення щодо старих форм життя»¹.

Розглядаючи історичні умови формування середньочеркаських говірок як частини середньонадніпрянських говорів, не можна обминути питання про заселення середньої Черкащини, тобто колонізації цього краю.

У питанні про колонізацію середньої Черкащини (колишньої південної Київщини) є кілька точок зору.

Російський історик М. П. Погодін у статті «Заметки о древнем языке русском. Письмо к И. И. Срезневскому»² висунув теорію про те, що в дотатарський період на південь від Києва жили росіяни, а українці переселилися сюди з-під Карпат лише після знищення татарського іга.

Цю погодинську теорію О. Соболевський намагався підтвердити лінгвістичними даними, запозиченими з давніх пам'яток. Погодинська теорія викликала жваву по-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 500.

² Журн. «Москвитянин», 1856, кн. 2.

леміку з боку історика М. Владимирського-Буданова і філологів В. Ягича, О. Шахматова, П. Житецького, А. Кримського та інших¹.

Твердження Погодіна, а за ним О. Соболевського про те, що давнє населення середньої Наддніпрянщини було не українським, а російським, не має під собою ґрунту.

Історичні і археологічні дані свідчать, що в період до татарської навали, тобто IX—XIII ст. ст., на півдні Київської Русі жило давньоруське населення, на основі якого пізніше склалась українська народність.

Сама ж гіпотеза про цілковите спустошення середньої Наддніпрянщини татаро-монгольською навалою дуже легко спростовується даними пам'яток, історією заселення цієї території.

Після татарської навали, як свідчать пам'ятки, Київська земля була дуже спустошена, населення набагато зменшилось, але воно швидко поповнилось за рахунок втікачів і переселенців. Татарські погроми відтіснили значну масу руського населення на захід і північ. Після повернення біженці поселялися там, де можна було жити в безпеці. Одним з найпереконливіших доказів того, що Київська земля не була пустинею після монголо-татарської навали є оповідання Даниїла, який подорожував по Київській землі близько 1245 р. Даниїл розповідає про страхітливі спустошення, які вчинили монголо-татарські орди під час своїх набігів. Разом з цим він констатує, що значна частина населення після погромів монголо-татар залишилася в живих. Цілком зрозуміло, що після погрому в містах населення було, але значно в меншій кількості. Згодом воно поповнилось переселенцями з інших міст і сіл. Повернулося також населення, яке під час походу Батия ховалося в печерах, лісах або відійшло на північ і захід.

Посол папи римського до татар монах Плано Карпіні, який проїжджав через Південно-Західну Русь (тобто сучасні Волинь, Київщина і частина Черкащини) незадовго після Батийового погрому, також відзначив, що більша частина русів була перебита або взята в полон. Але після відходу татар у Києві і навколишніх містах

¹ Докладно розповідається про цю полеміку в статті В. Розова «Исследование языка южнорусских грамот XIV и первой половины XV веков», що була надрукована в «Киевских университетских известиях» за 1913 р., кн. X.

населення було, хоча й небагато. Як пише мандрівник, у Києві до нього «сбежались все киевляне»¹.

В оповіданні про вбивство князя Михайла Чернігівського розповідається: «Иныя же (мається на увазі жителі) бежаша в дальные страны, иныя же крыяхуся въ пещерах земных, и в горахъ, и в Лѣсах». Або: «Но вставши поутру (Даниїл, який повертався з Угорщини під час спустошення Київської Русі татарською ордою), увидѣл множество бѣжавшихъ отъ безбожныхъ татаръ» (Іпатіївський літопис).

Заперечуючи теорію про цілковите спустошення середньої Наддніпрянщини, М. Владимирський-Буданов писав:

«Страна между Киевом и Русью, заселенная еще в дотатарскую эпоху не могла остаться пустою, ибо в этой местности лежало упомянутое выше княжество Поросское; в этой же местности уцелели до ныне поселения с именами дотатарского периода»².

І. Срезневський також висловив думку, що старих назв дотатарського періоду дуже багато збереглося на півдні Київської Русі, які «могли удержаться только постоянным знанием местностей, которым они принадлежали, постоянно близкими к ним жителями»³.

Польські буржуазні історики висунули думку про те, нібито середня Наддніпрянщина після навали монголо-татарських військ перебувала в стані повного запустіння, що шляхетська Польща в XIV—XV ст. ст. відіграла нібито «цивілізаторську» роль відносно України. Зокрема А. Яблоновський твердив, що нібито в XIV—XV і в першій половині XVI ст. процес колонізації не відбувався.

Такі висновки Яблоновського та інших польських

---

¹ Плано Карпіні розповідає, що татари «вчинили велике винищення в країні Русії, зруйнували міста й фортеці і вбили людей, обложили Київ, який був столицею Русі, і після довгої облоги вони взяли його і вбили жителів міста; коли ми їхали через їх землю, ми знаходили тут на полі безліч голів і кісток мертвих людей; бо це місто було дуже велике і багатолюдне; а тепер воно зведене майже нанівець, ледве існує там 200 будинків, а людей тих держать вони в найтяжчому рабстві» («Історія Української РСР», т. I, К., 1953, стор. 103).

² М. Ф. Владимирский-Буданов, Население Юго-Западной России от половины XVI до половины XVII века, К., 1886.

³ «Изв. Акад. Наук», 1859, VIII, стор. 319.

істориків зовсім необґрунтовані. Спираючись на акти і люстрації Київського, Черкаського і Брацлавського воєводств, можна з певністю вважати, що головна роль колонізації південноукраїнських степів належить українському населенню, а не польським колонізаторам.

Як свідчать статистичні дані, з другої половини XVI ст., а особливо в першій половині XVII ст. населення південної Київщини і середньої Черкащини дуже швидко зростало. Це добре видно з люстрацій Черкаського і Брацлавського замків, документів і матеріалів про возз'єднання України з Росією, з перепису населення України 1654 р., з актів, ділових документів, надрукованих в «Архиве Юго-Западной России» та «Воссоединение Украины с Россией» і т. ін.

Деякі дослідники¹ схильні вважати, що середня Черкащина до XVI ст. була незаселена, так би мовити, пустувала, що нібито середньочеркаські землі були заселені виходцями з Черкащини лише в XVI—XVII ст. До заселення середньої Черкащини землі цього краю були під «уходами». Але вивчення документів і матеріалів того періоду, частина яких надрукована в «Архиве Юго-Западной России», зокрема «Опись Брацлавского замка, с исчислением приписанных к нему сел и земель, а равно земель бояр и мещан с указанием на повинности, отправляемые ими в пользу замка, 1545 г. Августа 21 дня», «Описание Брацлавского замка в люстрации 1552 г.» та ін., дають підстави сумніватися у вірогідності цих тверджень.

Часті походи татар на південну Україну значно зменшили кількість населення на території колишньої Звенигородщини. Це цілком зрозуміло, бо Звенигородський замок, зруйнований татарами, не відбудовувався, і населення на випадок нападу ворогів не мало змоги сховатися за міцно укріпленими стінами замків. Тому деяка частина жителів змушена була відійти в більш безпечні місця.

У зв'язку з тим, що через певні історичні умови землеробство на південнокиївських і середньочеркаських землях у XV—XVI ст.ст. перебувало в занедбаному стані, багато земель середньої Черкащини були під «ухода-

---

¹ Див. В. Юркевич, Звенигородщина в XV—XVII в., «Географічний збірник», К., 1927.

ми». Місцеве населення займалося в основному промислами: мисливством, рибальством, бджільництвом, скотарством і так званими бобровими ловами.

Суди ж на промисли, тобто «уходи», приходили люди найчастіше з сусідніх повітів, наприклад, Черкаського, Брацлавського та ін., але були й такі, що приходили з північних країв. Про ці часи в описах Черкаського і Брацлавського замків говориться: «Староста теперешней уходы верху писанный, — пишеться в люстрації Черкаського замку 1552 р. — вси дает Кияном, Чернобыльцом, Мозерцем, Петрыковцем, Быховцом, Могилевцом и иным чужородцом»¹ або: «Когда идут люди у Звинигородщизну, або вышьшьє дуброви, меду брати, от тых с каждого члвка по 12 грошей старосте»². Значна частина уходициків, безумовно, поселялася на цих землях назавжди. Таким чином, відбувався процес дозаселення, а не заселення середньочеркаських земель.

В акті про розмежування воеводства Брацлавського від Київського, Подільського і Хмельницького говориться про Звинигородський повіт (1570 р.): «...аж до повету Звинигородского, который повет Звинигородский звеку есть ку воеводству Браславскому, и своими границами идет з землями воеводства и границы Черкаское»³. Ясно, що без населення ніякий повіт не може існувати.

Твердження про те, що середньочеркаські землі до XVI ст. були незаселеними, виникло, очевидно, на основі люстративного матеріалу. Дані ж люстрації нерідко бувають сумнівними. Дуже часто траплялися випадки, коли землевласники прибіднювались, говорили люстраторам, що в них немає селян, що села стали зовсім пустинними. Все це робилося заради того, щоб користуватися великими пільгами.

Так, люстрація 1545 р. свідчить, що в Брацлавському повіті, до якого належала тоді і досліджувана територія, власники сіл обдурювали люстраторів. «Все селища за землянами, за мищанами и за козаками... и хотя бы бог знает какую пользу получали с этих селищ, однако же говорят: мы ничего не имеем, и повинностей замковых не хотят тянуть, и все (селища) называют пустынями, а

¹ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, стор. 85.

² Там же, ч. VII, т. II, стор. 22.

³ Там же, ч. VIII, т. 5, стор. 197.

между тем освояют: «там наше, а там брата нашего», а господарского нигде не указывают»¹.

Не виключена можливість, що саме через це села і землі колишнього Звенигородського повіту вважалися «пустими». Адже підстав було багато: вони найбільше спустошувалися нападами татар.

Підтвердженням того, що землі середньої Черкащини до XVI ст. були заселені, можуть бути назви міст і сіл цієї місцевості, які неодноразово згадуються в документах і матеріалах XV—XVI ст. ст. Так, в описі Черкаського замку 1552 р. згадується чимало міст і сіл південної Київщини і Черкащини, в тому числі й населені пункти, що належать до досліджуваної території: Лебедин, Лінченці (Городище) тощо. В цей час, тобто XV—XVI ст. ст., в матеріалах і документах різного характеру зустрічаються назви середньочеркаських сіл і міст, а саме: Городище (207)², Гута (207), Капустыная (Капустинцы) (547, 548), Кириловка (Шевченкове) (548), Княжичи (Княже) (547), Ольшанка (487), Пещаная (521). Плоское (Плоска) (547) і т. п.

У цих же матеріалах подаються списки сіл і міст, якими володіло запорізьке військо, що були представлені для присяги російським послам. Згадуються такі населені пункти: Корсунь, Стеблівъ, Лысянка (Корсунський полк), Кошоватая, Каменобродъ, Ольшанка, Ольховець (Білоцерківський полк), Демковка, Звенигородка, Вязовець, Мглеєвъ, Ольшаная, Тарасовка, Капустина-Долина, Водянки, Соколовка (Брацлавський полк), Яблуновъ, Журавка, Городище (Кропивенський полк) (239—240).

З «Переписных книг, приведенных к присяге на подданство царю Алексею Михайловичу жителей Малороссийских городов» видно, що переважна більшість названих населених пунктів була густо заселеною.

Так, Лисянка (1 сотник, 1 отаман, 523 козаки, 79 міщан); Воденики (1 отаман, 1 есаул, козаків 163, міщан 100); Звенигородка (сотник — 1, отаман — 1, есаулів — 2, козаків — 513, міщан — 48); Капустина-Долина (отаман — 1, есаул — 1, козаків — 206, міщан — 88); Тара-

¹ Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I.

² В дужках подається номер сторінки X тома (додаток до III тома) «Актов, относящихся к истории Южной и Западной России», де зустрічаються назви населених пунктів.

совка (сотник — 1, отаман — 1, есаул — 2, козаків — 365, міщан — 46); Ольшана (сотник — 1, отаман — 1, есаул — 1, козаків — 625, міщан — 209); Везовок (сотник — 1, отаман — 1, есаул — 1, козаків — 246, міщан — 51)¹ і т. д.

Перелічені населені пункти і наведені дані про кількість жителів чоловічої статі свідчать про те, що до XV—XVII ст. ст. землі середньої Черкащини були порівняно густо заселені.

Отже, північно-західна частина досліджуваної території була заселена ще до нападу монголо-татарської орди на Київську Русь (Корсунь, Лінченці, Мліїв, Звенигород, Дереньковець та ін.). Решта земель середньої Черкащини була заселена в XIV—XV ст. ст. і дозаселена на протязі XV—XVII ст. ст.

*

Як ми бачимо з історії заселення південної Київщини і середньої Черкащини, перші переселенці на незайняті південні землі, без сумніву, були з київського населення, предками яких були поляни. Лише в XV—XVII ст. ст. відбувається дозаселення цієї території переселенцями з різних країв, в основному з заходу і півночі.

Отже, є підстави вважати, що середньочеркаські говірки виникли за часів формування територіальних діалектів української народності разом з північними і південно-західними діалектами і визначилися цілком десь у XVII ст. Основою для південнокиївських і середньочеркаських говірок як частини середньонаддніпрянських говірок була мова населення Київського князівства.

За свідченням літопису «Повесть временных лет», що була складена в Києві на початку XII ст., в районі сучасної Київщини і північно-західної Черкащини між басейнами річок Рось і Ірпінь (можливо і на значній частині досліджуваної території: Корсунь, Звенигородка, Вільшана тощо) жило плем'я полян.

¹ Про міста і села досліджуваної території згадується також у «Статейному списку посланников, с кратким перечислением событий их поездки в Малороссию и с подробным изложением переговоров, какие они имели с гетманом Богданом Хмельничким и писарем Иваном Выговским в Чигирине. 12 сентября — 31 декабря 1653 года». («Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», т. X (додаток до III т.).

Поляни мали свій діалект—свою граматичну будову, основний словниковий фонд і словниковий склад. Полянський діалект був дуже близьким, наприклад, до діалекту деревлян, дреговичів та інших діалектів східнослов'янських племен, але в той же час і неоднаковим. Мова полян значно відрізнялась від мов інших слов'янських племен¹.

Поляни так само, як і франки², не являли собою просто суміш різних племен, об'єднаних у союз під впливом зовнішніх обставин, а були самостійним основним слов'янським плем'ям, яке в різні періоди включало до свого складу і чужі елементи, але мало достатньо сил, щоб їх асимілювати.

Так з історичних джерел відомо, що на території південної Київщини, західної і середньої Черкащини за часів Київської Русі поселилися торки і канівські печеніги³, які були асимільовані полянами та їх нащадками.

Полянський діалект, безумовно, був одним з основних діалектів, що ввійшли до складу говорів середньої Наддніпрянщини.

Слід відзначити, що не можна категорично твердити, нібито в південнокиївських і середньочеркаських говірках збереглися переважно характерні особливості полянського діалекту. Адже полянське плем'я і його мова не були в стані цілковитого спокою, вони безперервно змінювалися, підлягали різним впливам і т. ін.

Історичні події, які відбувалися переважно в Придніпров'ї, зокрема на території Черкащини, сприяли дальшому зближенню феодально-територіальних діалектів у єдиній загальнонародній мові. З цими подіями пов'язане

---

¹ «В період перед XI віком поляни говорили не однаково з деревлянами, а сіверяни відрізнялися мовою своєю од бужан і уличів». (Акад. О. Шахматов, — акад. Аг. Кримський, Нариси з історії української мови...» 1922, стор. 39).

² Див. Карл Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. I, стор. 418.

³ В історичних пам'ятках часто згадується місто Торческ, яке до монголо-татарської навали було визначним містом і місцем перебування удільних князівств. Про зруйнування цього міста згадує Іпатіївський літопис 1093 р. Очевидно, це місто було центром поселення торків. На поселення не слов'янських елементів на території Київщини і Черкащини вказують також міста і села Кульдеюрів, Черкаси, Корсунь, Лінченці та ін.

остаточне оформлення середньонаддніпрянських говорів (ї середньочеркаських говірок як їх частини). У процесі міждіалектного спілкування, особливо в період воєн українського народу проти польсько-шляхетської держави і кримських ханів за визволення з-під релігійно-політичного гніту, а також колонізаційних рухів серед говірок середньої Черкащини поширилися деякі особливості інших українських діалектів.

II. ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ФОНЕТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Вокалізм і консонантизм говірок середньої Черкащини за своїми діалектними особливостями належать до говіркового масиву — середньонаддніпрянських говірок, що становлять основу звукової системи української літературної мови. Цим саме пояснюється той факт, що голосні і приголосні звуки середньочеркаських говірок мають багато спільних рис з голосними і приголосними звуками сучасної української мови. Разом з тим, у говірках досліджуваної території на відміну від літературної мови виступає ряд своїх особливостей, що є залишками давніх звукових процесів, чимало відхилень від певних фонетичних законів, а також діалектних явищ, пов'язаних головним чином з поширенням деяких фонем у незвичайних умовах для літературної мови, з появою деяких асимілятивно-дисимілятивних змін тощо.

Найхарактерніші фонетичні особливості такі:

Голосні звуки

Звук *а* в позиціях після шиплячих вимовляється як голосний проміжного типу середньо-заднього творення, з більшим наближенням до середнього ряду, наприклад: *тешча, гушча* і т. д. Цю особливість можна з'ясувати вимовою шиплячих приголосних, які в середньочеркаських говірках наближаються до напівм'яких.

У позиції після м'яких шиплячих голосний *а*, що виступає на місці давнього *а* з е-носового, наближається до голосних передньо-середнього ряду, наприклад: *курчя, воучя, лош'я, моч'ят'* і т. д.

Відповідно до *а* з давнього е-носового досліджувані говірки мають звуки *е* (*клену*), *іе* (*клиєну*), *и* (*клиню*) і (*двад'ц'ит'*), *іи* (*двад'ц'ит'*).

У середньочеркаських говірках на місці давнього *о*

зрідка вимовляється **а**. Цей голосний з'явився тут внаслідок прогресивної або регресивної асиміляції попереднього чи наступного звука **а**, наприклад: *карабл'і, паракхód, пагáний, Гадеса, Малдав'і́я, канавéрт, харашó* і т. д.

Досить часто заміна **о** на **а** відбувається в словах іншомовного походження, наприклад: *салдат, кампóт, вагзál, пал'трéт, хамúт* і т. д.

Це фонетичне явище пояснюється асимілятивно-дисимілятивними процесами, а також певними аналогічними змінами.

Голосний **о** в позиції перед наголошеним або побічнонаголошеним складом з **у** та **і**, зрідка перед **и**, що походить з давнього **и** (**і**), вимовляється трохи звужено, тобто *оу* або *уо*, наприклад: *тоуб'і, суоб'і, оуб'ід, гуос'т'ц'к, тiшоуiу, мiшуоiу, моугiла* та ін.

У значній частині середньочеркаських говірок під впливом так званої гармонійної асиміляції голосних і деяких інших фонетико-морфологічних процесів на місці **о** виступає **у**, наприклад: *бугила, пужар, уг'іро́к, буйарин, мугузо́к* і т. д.

Ця фонетична особливість в значній мірі споріднює середньочеркаські говірки з південно-західними діалектами, зокрема з подільськими говірками.

На місці давнього **е** в позиції перед наголошеним складом вимовляється проміжний звук *ие* з наближенням до **и**, наприклад: *вєислú, сєнлá, тєйбє, плєнтє, вєєсти, бєєр'іт', плєстi* і т. д.

Перед складом з голосним **і**, зрідка з **у** та на початку слова в окремих словах вимовляється звук *иі*, *іі* або *ї*, замість **е**, наприклад: на *кáмич'ні*, на *мич'ні*, *вєєсiч'ніiй*, *м'іч'ні*, *п'іч'інка*, *іконóm'і́я*, *йiхидний* тощо.

На місці давнього **е** найчастіше в дієслівних формах виступає звук середній між **е** — **і** або **іе**, наприклад: *обсипайєц'а, обєєсипайєц'а, запраул'айєш, грайєш, знайiмо, волайiмо* і т. д.

У деяких словах на місці давнього **е** вимовляється звук **о** з пом'якшенням попереднього приголосного або після **й**, наприклад: *т'óлка, т'óплий, т'óска, т'óтка, прийо́мка, звйóстка* і *звйóска* та ін.

На відміну від української загальнонародної мови в досліджуваних говірках відповідно до давнього **ѣ** виступає в деяких словах голосний **е** або **и**, наприклад:

стрел'нути, стрел'бище, стрелок, стрілок, місце, с'етка, пом'ешчик, мирчук, мирошник і т. д.

Значна частина середньочеркаських говірок має в деяких словах на місці давнього *и* (*і*) паралельно звук *і* та *и*, наприклад: *зіма* — *зіма*, *вімн'а* — *вімн'а*, на *гор'іш'ч'і* — на *гор'іш'ч'і*, *п'іс'мо* — *пис'мо*, *п'ір'іг* — *пир'іг*, *пом'іра́т'* — *помира́т'* і т. д.

Для досліджуваних говірок є характерним також розширення артикуляції *і* до *и* або звуження артикуляції *и* до *і* в словах іншомовного походження, наприклад: *міна*, *мил'іц'ійі*, *помидор*, *хваміл'ія*, *биточ* (*бідон*), *пил'ул'а*: *дізил'*, *с'інос*, *бригадір*, *магазин* і т. д.

У значній частині говірок середньої Черкащини в словах типу *крини́ця* новоутворений голосний *и*, а також і *е* (*и*) з'явився перед плавним *р*, наприклад: *кирні́ця*, *керні́ця* *кирпа́тий*, *керпа́тий*, тощо.

Ця фонетична риса постала в досліджуваних говірках під впливом південно-західного наріччя.

Приголосні звуки

Помітний нахил до напівствердіння губних перед *і*, наприклад: *біг*, *віз*, *піл*, *мілина*, *фізкул'тура*. Пом'якшення і напівствердіння губних перед наступним *і* співіснують паралельно і навіть виступають в однієї і тієї ж особи.

У деяких говірках цієї мовної місцевості відмічено тверде або напівпалатальне *в* з пом'якшеним попереднім середньоязичним приголосним, зокрема зубним, наприклад: *ц'вах*, *с'вато*; *чир'вак*, *мирт'вак*, *ц'вах* і т. д.

Загалом диспалаталізація приголосного *в*, як і всіх інших губних приголосних, очевидно, поширилася в цих говірках під впливом південно-західних діалектів, особливо перехідних говорів від південно-східного до південно-західного наріч.

Для досліджуваних говірок є характерним, як і для більшості південно-східних та південно-західних говорів, протетичний або вставний *в* у незвичайних для літературної мови умовах, як-от: *вака́ц'ія*, *вакура́т*; *п'івон'ія*, *с'оводн'а* і т. д.

Приголосний *б* оглушується або напівоглушується

лише на межі слів: *аж погр'іб^п тр'ішчіт', б'іб^п та ква-сól'a* та ін.

У говірках трапляються поодинокі випадки переходу *ў* в м: *р'іуний — р'імний, ус'орауно — ус'орамно* і т. д.

Приголосний *ф* послідовно замінюється звукосполученнями і звуками *хв, кв, х, п, в, т*, а саме: *хв'абрика, х'орма, н'ідхебел', кварт'ух, кухв'айка* і т. д. Поряд з цим в окремих говірках спорадично відмічається зворотний перехід *хв* у *ф*: *ф'іл'a, ф'іст* і т. п.

У-нескладове внаслідок асимілятивно-дисимілятивних змін зрідка може переходити в *х* перед глухим *т* при наявності дзвінких губних приголосних у наступних складах даного слова: *ахт'обус, ахтом'ат* та ін. При відсутності дзвінких губних звуків у слові цей перехід відсутній: *аутодой'ілка, аутопой'ілка* і т. д.

Для досліджуваних говірок є характерне уподібнення щодо носового резонансу групи *мй* до *мн'*, наприклад: *помн'акі, мн'ак'ушка, плумн'a, мн'ази, цмн'а-ти* та ін.

Подібне фонетичне явище досить широко виступає в південно-східних і особливо в південно-західних говорах. Значно рідше воно зустрічається в північних діалектах.

У поодиноких словах вимовляються звукосполучення *нб, нп, бр, нв, ўн* замість *мб, мп, мв, мр, мн*: *конбайн, транвай, панпушки, ц'абрина, поун'акі, шѳ* постали внаслідок регресивної дисиміляції щодо місця і способу творення.

В деяких досліджуваних говірках досить широко виступає приставний або вставний *г*: *Гад'еса, гаркан, гискадра, геишал'он, геи'тан, Гил'ійа, Гол'ана, гоул'ійа-гузір, на госі'ці, погорати, погобідау* і т. д.

Таке поширення протетичного і вставного *г* у середньочеркаських говірках наближає ці говірки до частини південно-західних діалектів.

Говірки середньої Черкащини відзначаються, порівняно з літературною мовою, більшим поширенням задньоязичного приголосного *г*: *г'ешехт, агрус, г'ла, гелгот'ати* і ін.

Задньоязичні *х, к* і гортанний *г*, які виступають перед приголосними, зрідка зазнають змін у результаті регресивної асиміляції і дисиміляції: *г > г'*: *гробик*—

гробик; $k > g$: *кран* — *гран*, *клей* — *глей*; $k > r$, g : *калош'і* — *галбош'і*, *галбош'і*; $x > r$, g : *хробакі* — *гробакі*, *гробакі*; $k > x$: *репродуктор* — *репродухтор*, *директор* — *дирехтор* і т. д.

Для деяких досліджуваних говірок є характерна напів'яка вимова передньоязичних приголосних перед голосним і, що походить з давнього о: *діл*, *тік*, *ніж*, *осіу*, *ріг*, *воліу* і т. д.

Спорадично відмічається схильність до напів'якої вимови приголосного л перед голосними е, и, о, а: *леб'ід'*, *лист*, *молоко*, *була* та ін.

У значній частині говірок цієї місцевості приголосний р має нахил то до ствердіння, то до пом'якшення, як наприклад: *радók*, *ратунок*, *радно*, *семирóх*, *говорю*; *р'ама*, *гр'аніц'а*, *зв'ір'ами* і т. д.

Ця діалектна особливість середньочеркаських говірок має багато спільного з південно-західним наріччям. Явище диспалаталізації звука р зближує в значній мірі говірки середньої Черкащини з північними говорами.

Вимова шиплячих у деяких говірках буває напів'яка, що споріднює ці говірки із значною частиною говорів північного наріччя та з окремими карпатськими діалектами, наприклад: *леж'ат'*, *ноч'ами*, *курч'а*, *лош'а* і т. д.

Одною з характерних рис деяких говірок цієї місцевості є відсутність чергування зубних приголосних із шиплячими: *ход'у*, *прос'у*, *колот'у*, *молот'у* і ін.

Середньочеркаські говірки відзначаються поширеністю заміни африкат дж, дз, ч фрикативними ж, з, ш: *сижу*, *дрож'і*, *кукургуза*, *кокоруза*, *молошник*, *пом'ішнік* та ін. Це фонетичне явище широко відоме не лише в досліджуваних говірках, але й у переважній більшості українських говорів, а заміна сполуки чн на шн виступає і в українській літературній мові: *рушнік*, *рушніц'а*, *дворушник* тощо.

Спорадично вимовляється африката дз замість фрикативного з: *дзалений*, *дзил'ізо*, *дз'абри*. В цьому відношенні деякі говірки досліджуваної мовної території мають спільні особливості з перехідними говорами від північноукраїнських до південнобілоруських, що свідчить про дозаселення цих населених пунктів переселенцями з північної України та південної Білорусії.

В окремих говірках зустрічається взаємозаміна сонорних приголосних, як-от: *Лімар* і *Римар*, *луна* і *руна*, *портрёт* і *пал'трёт* і т. д.

У поодиноких словах деяких місцевих говірок маємо дисимілятивного характеру заміну середньоязичних *т* на *к*: *к'істо*, *к'існій* і подібні.

Значно виявленим у цих говірках є регресивне уподібнення *й* і злиття його з попереднім приголосним. Крім того, ці подовжені звуки нерідко стягуються: *колód'a*, *полот'á*, *зіл'а* тощо. Середньочеркаські говірки мають багато спільного щодо цього з південно-західними говорами.

Звукосполука *т' с'* зворотних дієслів унаслідок регресивної асиміляції переходить у сполуку *ц'ц'*, яка часто зазнає стягнення, а саме: *носіц'а*, *бйуц'а*, *брикайуц'а* і т. д. Ця діалектна особливість середньочеркаських говірок досить поширена в українських говорах, зокрема в північних.

У переважній більшості говірок цієї місцевості виявляється помітна тенденція до асимілятивних змін у звукосполучі *с'т'*, яка переходить у *с'ц'*: *трáс'ц'а*, *дв'іс'ц'і* і т. д. Ця говіркова особливість властива не лише для говірок середньої Черкащини, але й для багатьох українських говорів. Залежно від темпу вимови, а також діалектних впливів ця риса зустрічається і в літературній мові.

Для цих говірок є характерним поява і зникнення протетичного і вставного середньоязичного *й*: *сін'ої кохти*, *на червон'і бумáz'і*, *йароплán*, *Йівán*, *Йарáст* (Орест), *Йівáна Купáйла*, *чамайдán*, *байбаки*, *по-рос'ііс'к'ій* (по-рос'ійс'ки), *Гáс'ц'і Івáн'іун'ій* і т. д.

Спорадично виступає взаємозаміна середньоязичних приголосних. Частіше всього вимовляється *й* замість *л*, *н* і навпаки: *сойашник*, *рэйса*, *жабл'ачий*, *ко-роу'л'ак*, *тролénбус* і ін.

Нарешті, для говірок середньої Черкащини є типовим зникнення або стягнення сонорного *л* у корені слів: *т'іки*, *т'іко*, *с'ц'іки*, *роз'іл'áти*, *розл'áти* тощо.

Отже, незначні відміни середньочеркаських говірок від загальнонародної мови в системі голосних дають підстави твердити, що ці говірки найбільш споріднені з південно-східним наріччям, зокрема з середньонаддніпрянськими говорами.

III. ОСОБЛИВОСТІ МОРФОЛОГІЧНОЇ БУДОВИ

I. Коротка характеристика особливостей словотвору

У середньочеркаських говірках, як і в загальнонародній мові, використовуються для творення слів префікси і суфікси, які були властиві старослов'янській і давньоруській мовам. Найбільш продуктивним суфіксом для утворення назв осіб і неживих предметів виступає суфікс *-ик* (ст.-сл. і дав.-рус.-*икъ*), за допомогою якого досить часто утворюють похідні суфікси: *-ник*, *-іуник*, *-ал'ник*, *-іл'ник*, *-чик*, *-щик* *-ущик*. Суфікс *-ик* і похідні від нього суфікси широко вживаються на досліджуваній мовній території не тільки для творення слів, спільних із сучасною українською літературною мовою, але й для діалектизмів: *цмивал'ник*, *гружчик* *скандал'ник*, *волоч'іл'ник* і т. д.

Значною продуктивністю відзначаються також суфікси: *-ец'* (ст.-сл. і дав.-рус. *-ьць*), *-ок* (ст.-сл. і дав.-рус. *-ъкъ*), *-ин(а)* (ст.-сл. і дав.-рус. *-ин(а)*, *-иц'(а)* (ст.-сл. і дав.-рус. *-иц'(а)*, а також прикметникові суфікси: *-уч(ий)* (ст.-сл. і дав.-рус. *-уч(ий)*, *-ен(ий)*, (ст.-сл. і дав.-рус. *-енн(ий)*, *-іу*, *-еу*, *-с'к* (ст.-сл. і дав.-рус. *-овъ-евъ*, *-скъ*): *конец'*, *горобина*, *чмепрїц'а*, *визучий*, *Пиетр'іу* і т. д.

У словотворенні дієслова надзвичайно продуктивним виступає суфікс *-ува-*, (ст.-сл. і дав.-рус. *-ова-*, *-ева-*), а в діеприкметниках — *-ан(ий)* і *-ен(ий)*: *вихолóд'уватї*, *мал'уватї*, *с'ічаний* і *с'ічений*, *квас'аний* і *квасиений*.

Широко використовуються для творення слів, зокрема дієслівних форм, також і префікси. Найбільшою продуктивністю відзначаються префікси: *ви-*, *на-*, *по-*, *пере-*, *за-*, *з-(із-)*, *с-(іс-)*. Нерідко ці префікси ускладнюються іншими префіксами: *по-*, *іза-*. Такі дво-префіксні або трипрефіксні слова вживаються на означення досить збільшеної якості, означуваної дієсловом: *виходити*, *находити*, *походити*, *переп'иходити*, *заходити*, *ісходити* і т. д.

Середньочеркаські говірки поряд з суфіксом *-к(а)* на утворення назв людей за спеціальністю, за характером діяльності або заняття мають досить поширений суфікс *-ш(а)*, який приєднується до форми імен-

ника чоловічого роду, наприклад: *учител'ша, дбхторша, поштарша, кондухторша* і т. д.

На означення професії, спеціальності, роду діяльності осіб жіночого роду вживаються форми чоловічого роду, наприклад: *дбхтор, шохвер, огроном* тощо.

Дуже близьким за значенням до суфікса *-ш* (а), що служить для утворення назв осіб жіночого роду від іменників чоловічого роду на означення професії, роду заняття в досліджуваних говірках виступає суфікс *-их* (а), наприклад: *огрономиха, сторожиха, голови́ха, Яремиха, Тбмчиха* і т. д.

Досить продуктивний суфікс *-ан*(и), *-ан*(е), за допомогою якого творяться множинні іменники, що означають населення певного населеного пункту, наприклад: *козачани, багачани, іскр'ани* і т. п.

Прикметники, що утворюються в літературній мові за допомогою суфіксів *-езн*(ий) і *-елезн*(ий) на означення перебільшеного ступеня вияву ознаки, в досліджуваних говірках можуть утворюватись і з іншими суфіксами *-уч* (ий), *-ец'к* (ий), *-енн* (ий), наприклад: *сил'н'учий, тоустеклецький, скупенний* тощо.

Для говірок середньої Черкащини є характерною особливістю значне поширення аналітичної форми найвищого ступеня прикметників, що утворюється за допомогою додавання слова *самий* до форми звичайного або вищого ступеня, наприклад: *самий остан'ній, самий остал'нішчий, самий р'ідний, самий р'ідн'ішчий* і т. д.

Зрідка вищий і найвищий ступені прикметників утворюються за допомогою префікса *пре-* або *распре-* і звичайного ступеня прикметника, без повторення прикметника, наприклад: *препачаний чолов'як, распрепачане порос'я* та ін.

У досліджуваних говірках поширений префікс *по-* на означення досить збільшеної якості, означуваної дієсловом, наприклад: *понаклад'увала мак'ітрі, понакупувала ус'ого, понапускайут' д'ітей* тощо.

Досить широко вживається префікс *у-* (*у-*) на означення завершеності дії, наприклад: *неузнала, де под'іти та укинула пом'іж д'іти, устр'ілиў* і т. д.

У говірках середньої Черкащини помітна тенденція до вживання префікса *од-*, замість *в'ід-*, на означення віддалення від якогось пункту, дії, що становить ре-

зультат іншої дії або закінчення дії, наприклад: *одв'і-
чат'*, *одобрау*, *одвезла* і подібні.

Процес творення пасивних дієприкметників мину-
лого часу з суфіксом **-н-** у досліджуваних говірках від-
бувається з деяким відхиленням від літературної мови:
в цих випадках замість суфікса **-ен-(-йен-)** виступає
-ан-(-йан-), наприклад: *квас'аних гойірк'іу*, *спірчане
рад'іво*, *пър'ані сорочки* і ін.

При утворенні вищого і найвищого ступенів при-
слівників, як і прикметників, замість суфіксів **-ш-**, **-жч-**
вимовляється суфікс **-шч-** наприклад: *бистр'ішче*,
найбистр'ішче, *блішче*, *найбліжче* і т. д.

З групи прислівників іменникового походження ши-
роко використовуються прислівники, які утворилися з
орудного відмінка іменників, наприклад: *р'анком*, *вечо-
ром*, *бос'ак'ом*, *л'ітом* і ін. Переважна більшість при-
слівників цієї групи має паралельні форми, які утво-
рюються від інших відмінків, наприклад: *крад'к'ом* —
крад'ком'а, *крад'ки*, *потай'ком* — *п'отайки* і т. д.

У говірках зустрічаються прислівники займеннико-
вого походження типу *туда*, *с'уда*, *н'ікуда*, які, значно
рідше вживаються за літературні форми. Ці прислів-
ники, очевидно, з'явилися на досліджуваній мовній те-
риторії під впливом російської мови.

Паралельні форми: *туди*, *с'уді*, *куди*, *н'ікуді* і *ту-
д'ойу*, *с'уд'ойу*, *куд'ойу* *н'ікуд'ойу*—в середньочеркаських
говірках мають трохи відмінне значення. Прислівники
туди, *с'уді*, *куди*, *н'ікуді* дають вторинну ознаку до
дії, яка містить у собі вказівки на місце, де відбува-
лася і відбувається або буде відбуватись дія, на-
приклад: *а йди-но с'уді*, *туді уже н'ізно йти* і т. д.
Прислівникові форми *туд'ойу*, *с'уд'ойу*, *куд'ойу*, *н'ікуд'ойу*,
даючи вторинну ознаку ознаки предмета, вираженої
дієсловом, вказують одночасно і на місце, де відбува-
лась, відбувається або буде відбуватись дія, наприклад:
ти куд'ойу н'ідеш додому? (мається на увазі: яким са-
ме шляхом?).

Обставинні прислівники, зокрема місця, часу та пе-
реважна більшість якісних, досить часто набувають
здрібніло-пестливих форм, які утворюються за допо-
могою суфіксів: **-ен'к-**, **-есеин'к-**, **іс'ін'к-**, **-усеин'к** та
-ачк-, **-ичк-**, **-очк-**, **он'к-**, наприклад: *скор'ен'ко*, *потих'е-
сеин'ку*, *п'рам'іс'ін'ко*, *т'амочки*, *леп'ігусеин'ко* і т. д.

Ряд вказівних займенників, обставинних прислівників займенникового походження та вказівних часток набувають відповідного оформлення за допомогою вказівних часток **ос', он, от** з вставними приголосними **г** або **в**, наприклад: *той-гó, цей-ó, ос'овó, туди-гó, отод'і-ó* і подібні.

Таким чином, у середньочеркаських говірках мало виступає таких словотворчих елементів, які були б відмінні від словотворення загальнонародної мови. В основному слова цих говірок творяться за допомогою загальнонародних українських засобів.

ЛЕКЦІЯ II

Словозміна

Іменник

Граматична будова в процесі історичного розвитку мови дуже повільно зазнає змін. До таких змін у граматичній будові української мови належить змішування давньоруських типів відмінювання так званих основ і утворення сучасних відмін.

Отже, досліджуючи систему відмінювання іменників у середньочеркаських говірках, слід звернути особливу увагу на складання сучасних українських відмін на базі давньоруських основ, від яких зберігається немало залишків у сучасних українських говорах. Виявлені старовинні риси допоможуть глибше, наочніше показати спільні і відмінні особливості словозміни іменників середньочеркаських говірок з літературною мовою та іншими українськими говорами.

Відмінювання іменників жіночого і чоловічого роду першої відміни середньочеркаських говірок майже не відрізняється від того, що характерне в цьому плані для сучасної української мови.

Досить помітною особливістю досліджуваних говірок є поширення відмінкової форми твердої основи на інші основи в орудному відмінку однини, навіть незалежно від наголосу, наприклад: *земл'ойу, топ'л'ойу, зор'ойу, кашоуйу, гр'ушоуйу, м'ішоуйу, й'жоуйу, на-д'ійоуйу, Вол'од'оуйу, К'ол'оуйу* (Виноград, Шевченкове, Багачівка, Чичиркозівка, Вільхівець та інші). Слід проте відзначити, що літературні форми орудного відмінка переважають над діалектними на всій досліджуваній території.

Вплив закінчень твердої основи на закінчення м'якої основи і основи на шиплячий дуже широко спостерігається в південно-західних і південно-східних говорах (с. Серебря, Могилів-Подільського району, Вінницької області, с. Завадів, Стрийського району, Дрогобицької області, с. Стеблівка, Хустівської округи, Закарпатської області, Завадівка, Березівського району, Одеської області, Вільшана, Дергачівського району, Харківської області, в говірках Криворізького району, Дніпропетровської області, в говорах Нижнього Подністров'я).

При широкому вживанні відмінкових форм у сучасній українській мові в родовому відмінку множини першої відміни в деяких говірках середньої Черкащини часто виступає закінчення *-іу*, типове для другої відміни (колишньої — и (ъ) -основи: сыновъ, домовъ та ін.), в іменниках з чистою основою і замість закінчення *-ей*, характерного для третьої відміни, а саме: *кар'іу, пісн'іу, земл'іу, гр'уш'іу, хат'іу, стр'іх'іу, с'тін'іу, йаблун'іу, долон'іу, д'ібров'іу, клун'іу* і т. д. Це явище зустрічається по всій досліджуваній мовній території.

Надто поширене воно в південно-західних говорах:

У долівських говірках: *сестр'іу, в'іл'х'іу, берез'іу, трав'іу* і т. д.

У лемківських говірках: *сестр'іу, глін'іу, вод'іу, мук'іу, р'ік'іу*, навіть *слез'іу* та ін.¹, у гуцульських говірках: *служ'іу, баб'іу, верб'іу, душ'іу, церкв'іу* і т. п.²

У знахідному відмінку множини іменники, що означають живі істоти, переважно мають спільне закінчення з родовим відмінком. Іменники ж, що означають неживі предмети, набувають закінчення називного множини. Проте не можна категорично твердити, що в досліджуваних говірках досить чітко розрізняються форми знахідного відмінка на означення істот і неживих предметів, бо назви істот і неживі предмети можуть набувати закінчення то родового, то називного відмінків, як наприклад: *пасє свін'і, в'іуц'і, корови і пасє свиней, овец', кор'іу*.

¹ І. Верхратський, Говір батюків, Львів, 1912, стор. 44.

² Б. Кобилянський, Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття, «Український діалектологічний збірник», кн. I, К., 1928, стор. 50.

Поряд з літературними формами множини в досліджуваних говірках широко вживані окремі форми двоїни, наприклад: *дві хусці, дві виербі, дві нозі, дві каліні, дві сестрі, три корові, три хаті, дві кімнаті* і т. д. Щоправда, у вимові (навіть представників найстаршого віку) значною мірою переважають форми множини: *дві хустки, дві виербі, дві ноги, дві каліни, дві сестри, три корови, три хати, дві кімнати*. В цьому випадку форми двоїни замінились, як і в літературній мові та в більшості українських говірів, формами називного множини.

Досліджувані говірки в називному відмінку однини на місці давнього *-e* мають закінчення *-a* іменників середнього роду, наприклад: *копан'на* і *копан'а*, *молот'ін'на* і *молот'ін*, *зіл'ла* і *зіл'а*, *сапан'на* і *сапан'а*, *клоч'ча* і *клоч'а* і т. д.

У значній частині українських говірів, зокрема в переважній більшості південно-західних діалектів та майже по всіх північних говорах, виступає давнє закінчення *e* у безсуфіксальних іменниках середнього роду другої відміни з м'якою основою. Так, збереження колишнього *e* на відміну від широковживаного в загальнонародній мові і в значній частині українських діалектів голосного *a* в говірках Борисполя, Іванкова, Матусівки, Бориспільського району, Київської області: *п'рійе, подв'рійе, ліст'е, жит'т'е, вес'іл'л'е, кам'ін'н'е*¹. Це ж саме явище виступає в говірках Олишівського району, Чернігівської області: *вес'іл'л'е, гол'л'е, з'ел'л'е* та ін.² Проте в перехідних говірках від української до білоруської мови, в північно-західних районах Чернігівщини, на місці давнього *e* в цих формах паралельно вживаються закінчення *e* і *a*: *в'ас'ел'л'е — в'ас'ел'л'а — в'ес'ел'л'а*³.

Ця фонетико-морфологічна діалектна риса широко виступає також і в говірці села Блиставиці, Гостомиль-

¹ В. М. Браخنюк, Характерні риси говірок трьох населених пунктів на Бориспільщині, Київської області, «Діалектологічний бюлетень», в. III, К., 1951, стор. 29.

² П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олишівського району, Чернігівської обл., «Діалектологічний бюлетень», в. IV, К., 1953, стор. 23.

³ Ф. Т. Жилко, Перехідні говірки від української та білоруської мови в північно-західних районах Чернігівщини, «Діалектологічний бюлетень», в. IV, К., 1953, стор. 10.

ського району на Київщині, як-от: *вє'іл'л'є, н'ірьє, кор'ін'н'є, з'іл'л'є* та ін.¹.

Значна частина південно-західних говорів в іменниках середнього роду типу *з'іл'є, знан'є* має закінчення *є* з скороченням, як правило, довгого м'якого приголосного. Так, у південноподільській говірці с. Писарівки, Кодимського району, Одеської області в закінченні називного відмінка однини ці іменники замість *є* в переважній більшості випадків мають *а*: *жит'а, знан'а, к'іс'а*, але поряд вживаються: *в'ійє* і *к'іс'є*².

У гуцульських говірках також часто знаходимо подібні форми на *є*, наприклад: *в'іс'іл'є, клоч'є, жиєт'є, знан'є*³. Ця діалектна риса широко znana ще й у таких говірках південно-західного наріччя: с. Завадів, Стрийського району, Дрогобицької області, с. Стецівка, Снятиського району, Станіславської області, с. Погорільці, Дубнівського району, Ровенської області, с. Вербівці, Буданівського району, Тернопільської області, с. Поляни, Березнівського району, Ровенської області, с. Сосина, Іваничівського району, Волинської області і в багатьох інших населених пунктах⁴.

Сліди змішування закінчень *є* і *а* в іменниках середнього роду типу *жит'т'а* і *жит'т'є* засвідчені історичними пам'ятками XI—XII ст. Так, наприклад: *пленение, пльняние, раслабение, съкупление, скупление, умышление, обучение, поучание, осуждение, польння, сияния, паренія, возмущенія* і т. д.⁵. В історичних документах XIV і першої половини XV ст. виключно вживаються закінчення *є*, наприклад: *оуспньє, потверже-ниє, обличье, залсие, межикриховье, мешканье, при-данє* і т. д.⁶.

¹ П. Гладкий, Говірка села Блиставиці Гостомильського району на Київщині, «Український діалектологічний збірник», кн. I, К., 1928, стор. 104.

² О. С. Мельничук, Південноподільська говірка с. Писарівки (Кодимський район, Одеська область), «Діалектологічний бюлетень», в. III, 1951, К., стор. 47.

³ Б. Кобилянський, Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття, «Український діалектологічний збірник», кн. I, К., 1928, стор. 52.

⁴ Див. Рукописний фонд Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР.

⁵ А. Крымский, Украинская грамматика, М., 1907, стор. 405—406.

⁶ В. Дем'янчук, Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в., К., 1928, стор. 6

В описах Черкаського і Канівського замків 1552 р. маємо паралельне вживання іменників середнього роду з закінченням *а* і *е* з значною перевагою перших, наприклад: *роказанья, нарощенья, держанья, бланкованье, будованье, бланъкованья, подъябитья, затамованя, каменья, перенесенья, мешканья, безъводе, отдаленье, облаженья, держаня, осыпанье, стоянье*¹; *будованья, замкненье, покритье, будоване, отъпровоаженье, хованье, держанья, приказанья*².

Як свідчать записи, зроблені в середині ХІХ і на початку ХХ ст. на досліджуваній території, збереження закінчення *-е* в іменниках середнього роду типу *житье жите, житте* зустрічається надзвичайно рідко («Залізник приїхав на поклонение» і «Король запла- тив двом жалованне»), найчастіше вживаються ці імен- ники із закінченням *-а*.

Зіставлення даних про іменники середнього роду другої відміни показують, що не в усіх говорах висту- пають однакові закінчення. В говірках середньої Чер- кашини, як і в переважній більшості південно-східних говорів, а також і в літературній мові, замість колиш- нього закінчення *-е*, виступає *-а*.

У родовому відмінку однини іменників другої від- міни часто змішуються закінчення *-а* і *-у*. Причина цьо- го полягає в тому, що ще до цього часу не припинився процес взаємодіяння давніх основ на *и(ъ)* і на *о*. Це явище властиве не тільки певним групам слів, пере- важна більшість яких має закінчення давньоруських основ, але й тим словам, які не належали в давній мові до названих типів відмінювання. Хоч, правда, в го- вірках середньої Черкащини більш послідовно висту- пає закінчення *-у*, ніж *-а*. Це свідчить про переважан- ня відмінкової форми давньої *и(ъ)*-основи над *о*-осною.

У родовому відмінку однини іменники другої від- міни в одних і тих же словах можуть мати закінчення *-а* або *-у*:

а) назви міст та інших населених пунктів, країн, країв і т. ін., наприклад: *Либединъна — Либедину,*

¹ Описание Черкаского замка. 1552 года, февраль-март, «Архив Юго-Западной России», издаваемый комиссией для разбора древ- них актов», ч. VII, т. I, К., 1886, стор. 76—91.

² Описание Каневского замка. 1552 года, февраль-март, там же, стор. 91—105.

Лен'інграда — Лен'інграду, Кріма — Криму, Кауказа — Кауказу, Китайа — Китайу, Казахстана — Казахстану;

б) назви речей, предметів, як-от: *до (оу) кумента — до (оу) кументу, тома — тому, воза — возу, комбайна — комбайну* і т. д.;

в) уособлені предмети і явища: *в'ітра — в'ітру, мороза — морозу, гайа — гайу, ліса — лісу* і ін.;

г) назви приміщень, різних будівель, будов і таке інше, а саме: *хл'іва — хл'іву, сарайа — сарайу, инбара — инбару, л'оха — л'оху, тина — тину, курорта — курорту, млина — мліну, сажа — сажу, колбуда — колбуду* і т. д.;

д) назви міри довжини, місцевості, простору, часу та інші: *метра — метру, геиктара — геиктару, грама — граму, понед'їлка — понед'їлку, в'їторка — в'їторку, м'л'іона — м'л'іону* і т. д.;

е) назви танків і ігор набувають переважно закінчення *-у*: *вал'су, (х)футболу, (хв)факстроту, волейболу* та ін.;

є) назви речовин, маси, матеріалу: *квасу, меду, порогу, воску, гороху, п'іску, гайу, л'оду;*

ж) назви рослин: *шчаул'ї — шчаул'я, молочайу — молочайа, барв'їнка — барв'їнку, л'убістка — л'убістку, шпориша — шпоришу, л'она — л'ону, комиша — комишу, очирета — очирету, чибриец'я — чибриец'ю* та ін.;

з) слова з значенням місця, простору: *с'в'іта — с'в'іту, крайа — крайу, степа — степу, йара — йару* та ін.

У давньоруських пам'ятках також часто трапляється змішування закінчень цих основ. Так, у Зб. Святосл. 1073 р: *отъ льну*; в Рус. Правді за сп. 1282: *солоду, гороху*; в полоц. грам. 1331 р.: *отъ воску, отъ хмблю*; в галиц. грам. 1418 р.: *того листу* і т. д.¹ Змішування закінчень *-а, -у* широко відбито в українських грамогах, матеріалах і ділових документах XV—XVII ст.ст.: *гороху, скарбу, льну, торгу, году, двора*²; *року, замку*³.

Заміна в родовому відмінку однини деяких іменників другої відміни закінчення *-а* на *-у* і навпаки властива не лише для говірок середньої Черкащини, вона зустрічається майже в усіх говорах української мови (с. Павлівка, Снігірівського району, Миколаївської області, с. Нехайки, Шрамківського району, Черкаської

¹ М. Грунський і П. Ковальов, Історія форм української мови, Х., 1931, стор. 24.

² Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. 1, 1876, стор. 11—17.

³ Там же, стор. 308—311.

області, с. Попівка, Онуфрієвського району, Кіровоградської області, с. Зіньків, Віньковецького району, Хмельницької області тощо. Наприклад, П. Гладкий у своїй праці «Говірка села Блиставиці Гостомильського району на Київщині» також відзначає це явище: *туду, листу, льоду, пасльбону, морозу, мосту, грому, с'міху, шбуку, л'ісу, ранку, сіру* і т. д.; *года, майдана, сусіда, двора, об'іда* і т. ін.¹

Отже, відсутність виразного розмежування окремих іменникових груп щодо вживання закінчення *-а* або *-у* як у середньочеркаських говірках, так і в переважній більшості українських говорів, зокрема південно-східних, є свідченням того, що цей процес розвивається в напрямі уніфікації вживання цих відмінкових форм.

У давальному відмінку однини іменників другої відміни виступає в основному три закінчення — *-у* та *-ові (-ови)*, *-ев'і*: *плугу, с'іну, гайу, кон'ов'і (ев'і), злбд'ійов'і (і)*, *другов'і (і)*, *неймоулатков'і (і)*, *курчатков'і (і)*, *теплатков'і (і)*.

Характерно, що живі поняття мають переважно форми *-ов'і (ови)*, о а назви неживих предметів набувають закінчення *-у*, хоч чіткої послідовності у вживанні закінчень *-ов'і* чи *-у* немає. Ці закінчення нерідко плутаються: *-ов'і (-ови)*, *-ев'і (-еви)* часто поширюються і на неживі предмети, наприклад: *гайу—гайе(йо)в'і, лугу—лугов'і, пасльбону—пасльбонув'і, чоботу—чоботов'і, гудз'у—гудз'ов'і* (Виноград, Багачівка, Чичиркозівка, Шевченкове, Капустина, Набутів, Сухини та ін.).

У значній частині досліджуваних говірок у закінченні зберігається фонетичний варіант *-ови, -еви* або *-ові, -еві*. Як відомо, давнє *-ов'і* дуже рано заступило *-ови*, зокрема і найбільше у власних іменах та назвах живих істот: Супр.: *Кесареви, Львови, Мирови, М'жеви, мореві*; Смол. гр. 1230 р.: *богови, мастерови*; Мстисл. гр. 1130 р.: *Георгиеви*².

Ця риса характерна для грамот XIV і першої половини XV ст.: *Лѣсови, Иванови, Ивашкови, зятеви* і т. д.³

¹ П. Гладкий, Говірка села Блиставиці Гостомильського району на Київщині. «Український діалектологічний збірник», кн. I. К., 1928, стор. 125.

² М. Грунський і П. Ковальов, Історія форм української мови. Х., 1931, стор. 29.

³ В. Дем'янчук, Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в., К., 1928, стор. 7.

У сучасних українських говорах закінчення -у, -єв'ї, -єв'ї, з різними фонетичними варіантами вживаються не в однаковій мірі. Якщо в північних говорах переважають закінчення -у, а в південно-західних -ови, -єви, то для південно-східних діалектів, зокрема середньочеркаських говірок як частини середньонаддніпрянських говорів, є властивим паралельне вживання -у і -ов'ї(и), -єв'ї(и).

Знахідний відмінок іменників чоловічого роду має форму родового відмінка як для назв живих предметів, так і неживих, наприклад: *кота́, вола́, пугача, лиса, виконау́ця, ц'в'іркуна, охотника, п'їу́н'а, моста́—мосту, майдана́—майдану, блиску, сну, м'їс'а́ця, паска* і т. д.

У середньочеркаських говірках форма знахідний — родовий частково перейшла від назв живих істот на знахідний — називний від назв неживих предметів. Ці факти спростовують відоме твердження М. Грунського і П. Ковальова¹, ніби в українських говорах форма знахідний-родовий цілком замінила форму знахідний-називний. Про цілковиту заміну форми знахідний-називний на форму знахідний-родовий не може бути й мови. Як видно з Закінчень знахідного відмінка української мови, форма знахідного-родового назв живих істот лише частково переважає над формою знахідний-називний.

Для незначної частини досліджуваних говірок типом є відсутність різниці між закінченнями твердої і м'якої основ та основи на ж, ч, ш в орудному відмінку однини, як-от: *оус'ом, корж'ом, нож'ом, леим'їш'ом, могрич'ом, кон'ом, дош'ом*, (Чичиркозівка, Тарасівка, Багачівка, Юрківка, Вільхivecь, В'язівка та ін.).

Місцевий відмінок цих говірок становить значний інтерес. Форми місцевого відмінка свідчать про формування сучасних відмін з давньоруських основ, про процес взаємодії відмінкових закінчень давніх типів відмінювання і про виразну схильність до вирівнювання системи відмінювання іменників.

Закінчення місцевого відмінка однини другої відміни найменш уніфіковані. Тут можуть виступати флек-

¹ М. Грунський і П. Ковальов, Історія форм української мови, Х., 1931, стор. 36.

сії: *-ов'і (-ови), -ев'і (-ев'і)*; наприклад на: *Йв'анков'і, Гомел'ков'і, дубц'ов'і (дубц'у, дубц'і), господарств'і* (Багачівка, Мизинівка, Чичиркозівка); *дубов'и, в'ітров'і* (Зелена Діброва, Попівка); *кон'об'і, хлопц'ов'і, господарев'і, комишев'і* (Козацьке, Вільхівець, Зелена Діброва, Сухини та ін.); *сарайев'і (сарайів'і, сарайив'і), Кійев'і (Кійів'і), гайев'і (гайов'і)* (Попівка, Капустине, Виноград, Сухини, Козацьке, Михайлівка, Тарасівка).

Такі закінчення можуть виступати і в здрібніло-пестливих назвах з суфіксами *-к, -ик (-ік)*: на *лошатков'і, лошатц'і, лошатку*, на *конииков'і, конику*, на *вбзиков'і, на стóликов'і, на ставочкóв'і*.

Цих закінчень набувають переважно іменники чоловічого та середнього родів, що означають назви істот.

Всі ці іменники виступають також і з паралельними формами *-у*, рідше з *-і*, наприклад: *Гандр'ій (Андр'ій) — на Гандр'ійі — на Гандр'ійу, ковал' — на ковал'у — на ковал'і, гармоніст — на гармоністу — на гармоніст'і, с'ц'іл — на столу — на стол'і, на торг'у — на торз'і, у гай'у — у гай'і та ін.*

Закінчення *-у* мають іменники чоловічого і середнього роду твердої основи (здебільшого з суфіксом *-к* та його варіантами: *-ок, -ик, -ак, -йак, -к (о)*, рідше *-ук, -лк, -ок, -с'к*), а також іменники чоловічого роду з односкладовою основою і закінченням у родовому відмінку на *-у*. При цьому в місцевому відмінку однини наголос іноді переходить з основи на закінчення, як наприклад: на *току, у гай'у, у гай'і, в'іск — у воску*, рідко: у *вбс'ц'і*.

Закінчення *-і* набувають іменники чоловічого роду, переважно безсуфіксальні, та іменники середнього роду твердої основи (без суфіксів *-к, -с'к*), а також іменники середнього роду м'якої основи і основ на *ж, ч, ш*, наприклад: *ремóнт — на ремóнт'і, т'істо — у т'іс'ц'і, жито — у жит'і, картуз — на картуз'і, штахét — на штахét'і, паркán — на паркán'і, пóгр'іб — у пóгр'іе-б'і*, (Козацьке, Сухини, Чичиркозівка, Тарасівка, Шевченкове, Зелена Діброва, Виноград).

Крім того, деякі іменники можуть мати паралельні закінчення: *край — у край'у — у край'і, гай — у гай'у — у гай'і; торг — на торг'у — на торз'і, дуб — на дубу —*

на дуб'і, буд'ак — на буд'аку — на буд'ац'і, бур'ак (бурак) — на бур'аку — на бур'ац'і і т. д.

Чоловічі прізвища в місцевому відмінку однини другої відміни мають такі ж закінчення, як-от: *Шенюченко* — на *Шенюченков'і* — на *Шенюченку*, *Ковал'* — на *Ковал'і* (-л'ов'і) — на *Ковал'ю*, *Томченко* — на *Томченков'і* — на *Томченку*, *Сидоренко* — на *Сидоренку* — на *Сидоренков'і*, *Пауліш* — на *Паулішов'і* — на *Паулишу*, на *Паулиш'і*.

Щождо іменників іншомовного походження (в тому числі і прізвищ) та географічних назв з іменниковим закінченням (українських, інших республік та іноземних), то вони мають у місцевому відмінку такі ж закінчення, як відповідні іменники української мови, а саме: при *директоров'і*, при *директору*, при *директор'і*, на *комунаров'і*, на *комунару*, на *комунар'і*, у *Римов'і*, у *Риму*, у *Рім'і* і т. д.

Отже, в місцевому відмінку однини другої відміни широко вживаються закінчення: **-ов'і** (**-ови**), **-ев'і** (**-ев'і**, **-ев'і**), що були перенесені з давального відмінка через внутрішню аналогію, і **-у** та **-і**, що походить з трьох давніх типів відмінювання — основ на **и** (**ъ**), на **о** (**ю**) та **і** (**ь**).

Дуже рано закінчення **-у** (**и** (**ъ**)) — основи) заступає флексію **-ъ** (**о**-основи). Переконливі приклади цього знаходимо в історичних пам'ятках: в Супраль. рукопису: *врѣхоу*; в Руській Правді 1282 р.: *въ пиру*, на *тѣргу*;¹ в українських грамотах XIV і першої половини XV ст.: *оу дому*, на *верху*, *оу ставу*, на *лану*, на *листу*² і т. д. Закінчення ж **-ов'і**, **-ев'і** в місцевому відмінку однини зустрічається в літописах ще на початку XI ст., наприклад: «И нача ставити города на Деснь и по Устры, по Трубешеви и по Суль и по Стугнъ». «Рекомя брлгаре съдоша по Дунаеви»³.

У місцевому відмінку однини іменників другої відміни закінчення **-ов'і**, **-ев'і**, які виникли під впливом да-

¹ М. Грунський і П. Ковальов, Історія форм української мови, Х., 1931, стор. 42.

² В. Дем'янчук, Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в., К., 1928, стор. 8.

³ С. П. Обнорский і С. Г. Бархударов, Хрестоматія по історії російського мови, «Летопись по Лаврентьевскому списку 1377 г.», I, 1952, стор. 100.

вального відмінка, досить поширились в українських говорах, які і в середньочеркаських говірках. Тепер вони виступають як паралельні відмінкові форми до форм *-і, -у*.

Таким чином, у досліджуваних говірках у місцевому відмінку однини другої відміни до цього часу зберігаються закінчення давніх типів відмінювання, які під час формування сучасних українських відмін увійшли до другої відміни, як *-от: -у* (з *и* (*ѣ*)) -основи (до му, сину, полку), *-ѣ, -и*, що в результаті фонетичних змін та дії аналогії перейшли в *-і*: на *стол'і* (*столѣ*), *кон'і* (*кони*). Відмінкові форми на *-ов'і, -ев'і* з різними фонетичними варіантами в місцевому відмінку вживаються, як зазначалось, за аналогією до давального відмінка.

Називний відмінок множини іменників чоловічого і середнього роду має закінчення *-и, -і, -а, -є*. Найбільш поширеною формою називного відмінка множини іменників чоловічого роду є закінчення *-и*, наприклад: *грунти, труді, годі, л'ісі, мліні, двигуни, буд'акі, бур'акі, батогі, хл'ібі, хл'іві, погребі, л'охі* (Козацьке, Шевченкове, Сухини, Виноград, Набутів, В'язівок).

Крім того, наявне паралельне вживання закінчень *-и* і *-а*: *уси — уса, ґрунти — ґрунта, труді — труда, поводи — повода, голоси — голоса, годі — года, ліси — ліса* і т. д.

Закінчення *-а* мають усі іменники середнього роду твердої основи і основ на *ж, ч, ш*: *м'іста, города, села, пера, в'ікна, віна, картоплішча, сойашничішча* і т. д.

У говірці села Завадівки в називному відмінку множини зрідка зустрічається закінчення *-ове*: *кумове, братове, сватове* і т. д. Закінчення *-ове* являє собою не що інше як залишок закінчення називного відмінка множини іменників *и* (*ѣ*)-основи: *домове, сынове, волове, медове* і ін.

Вже в XIV—XV ст.ст., як свідчать пам'ятки, форми на *-ове* набули значного поширення, заступаючи собою форми на *-и*, наприклад: *свѣдкове, намѣсткове, панове, попове, дѣдове, бискупове, листкове* і т. д.

У сучасних південно-західних говорах часто вживається форма називного відмінка множини на *-ове*:

³ В. Дем'янчук, Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в., К., 1928, стор. 10.

сватове, кумове, братове в'ірл'ове (орли), плугове (плуги), столове і ін.

Іменники другої відміни в родовому відмінку множини мають закінчення *-іў, -ей, -ей* та чисту основу. На відміну від літературної мови характерною особливістю досліджуваних говірок є заміна в родовому відмінку множини деяких іменників з нульовою флексією чи з *-ей, -ий* закінченням *-іў*: *гос'т'іу, облич'іу, вуш'іу, озер'іу, чобот'іу, пр'ізвищ'іу, колєс'іу, питан'іу, бажан'іу, хаз'айн'іу* (Капустине, Чичиркозівка, Багачівка, Мизинівка, Шевченкове та ін.).

Це явище можна пояснити впливом *и (ъ)*-основи на *о (jo)*-основу та *і (ь)*-основи. У давньоруській мові іменники *и (ъ)*-основи в родовому відмінку множини мали закінчення *-овъ*, яке перейшло в українській мові в *-іў*; іменники середнього роду з основою на *о (jo)* мали чисту основу: *селъ, поль, мьстъ* і т. д., а іменники основи *і (ь)* приймали закінчення *ии (ьи)*. Але в процесі взаємовпливу відмінкових форм іменників різних відмін закінчення родового відмінка множини іменників на *и (ъ)*-основи виявили чималу стійкість і поширились на родовий відмінок майже усіх відмін, витиснувши їх закінчення. Безумовно, це явище в давніші часи було набагато більш поширеним у всіх українських говорах, а тепер ця відмінкова форма під впливом загальних норм літературної мови все більше звужує сферу діяння, поступово стирається.

У середночеркаських говірках, як і в літературній мові, в орудному відмінку множини іменники другої відміни мають закінчення *-ами, -ми, -има*: *вушами, ковч'ами, облич'ами, л'уд'мі, г'іс'т'мі, к'ін'мі, (в) уш'ма, двер'има, плеч'іма, оч'іма*¹. Проте в деяких говірках вони закінчуються на *-ами*: *кон'ами, чобот'ами, чоботами, л'уд'ами, гос'ц'ами*, а також мають форму *-ами*, замість *-има*, яка в літературній мові зберігається як залишок давньої форми двоїни: *двер'ами, очами, плеч'іами, в (у)шами*.

Закінчення *-ами*, замість *-има*, виникло під впливом іменників жіночого роду на *а (ja)*-основи.

¹ У білоруській мові в іменниках, які означають парні предмети також вживаються закінчення *-ыма*: *плечыма, дзвярыма* (Т. П. Ломтев, Белорусский язык, 1951, стор. 65).

На відміну від форми місцевого відмінка літературної мови в середньочеркаських говірках у мові представників найстарішого покоління засвідчено дві давні відмінкові форми на *-іх*, *-ох*, замість *-ах*: *синóх*, *с'інóх*, *син'іх* (Чичиркозівка, Капустине). Ці відмінкові форми, як і форми на *-ех*, *-іх*, *-ух*, що є залишками давньоруських закінчень місцевого відмінка множини всіх іменників, крім іменників *а* (*ја*)-основи, до цього часу широко відомі в південно-західних і північних говорах, наприклад: *чобóт'ох*, *очóх*, *плечóх*¹, *в'ікн'іх*, *м'іс'т'іх* і т. д.

Це явище спостерігається в с. Стеблів, Хустської округи, Закарпатської області, в с. Завадів, Стрийського району, Дрогобицької області, в с. Завадів, Немирівського району, Львівської області тощо².

У місцевому відмінку множини в говірці села Красного, Олишівського району, Чернігівської області збереглося також давнє закінчення *-ех* як залишок відмінювання іменників *і* (*ь*)-основи, наприклад: на *конéх*, на *хлопцéх*, *сус'ед'ех*³ і т. д.

Закінчення *-ех*, *-ох* часто вживалися в українських пам'ятках, наприклад: 1) «*Тежъ абы каждый державца каждого двора, где есть челядь невольная, животины у дворехъ нашихъ мялъ досытъ*»⁴; 2) «*Через руки державець нашихъ, при тыхъ писарехъ нашихъ, маеть то все давано быти до скарбу нашего...*»⁵.

У ділових документах XV—XVI ст.ст.¹ поряд з *-ех* відзначаються також і паралельні форми: *-ех* і *-ах*, з безумовною перевагою давньої форми, наприклад: «*Нижили мы то главное, такъ яко и въ ыншихъ местехъ князкихъ и панскихъ, при насъ и потомкахъ нашихъ, великихъ князехъ Литовскихъ zostавуемъ...*»⁶. «*А ханъ де, по договору Королевскому, нашолъ съ ордою въ королевскіе городы, позад Львова и въ Полъсье, для по-*

¹ О. С. Мельничук, Південноподільська говірка с. Писарівки (Кодимський район, Одеська область), «Діалектологічний бюлетень», в. III. К., 1951, стор. 65.

² Див. Архів Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР.

³ П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олишівського району, Чернігівської області, «Діалектологічний бюлетень», в. IV, 1953, стор. 23.

⁴ Архів Юго-Западной России, ч. VI, т. I, 1876, стор. 16.

⁵ Там же.

⁶ Там же, стор. 35.

лону, король де велѣлъ ему имать въ селахъ и въ деревняхъ, опричь городовъ»¹.

Ці відмінкові форми досить відомі і білоруським говорам, де, крім -ах, зустрічаються діалектні закінчення -ох, -ех: *аб брато́х, аб па́лех* і т. ін.².

Досліджуваним говіркам властиві мішані кличні форми: *Андр'і́йу — Андр'і́й, Пётре — Пётро, Свири́де — Свири́д, Пётренко, Кучеи́р*. У множині замість кличної форми виступає називний відмінок: *Андр'і́йі, Пётре́нкі* і т. д.

У говірках середньої Черкащини зустрічаються поодинокі випадки вживання давніх форм двоїни, наприклад: *два карбо́ван'ці, два рубл'і, два бра́тики, два гроша́, три в'ідр'і* (Юрківка, Вільхivecь, Багачівка і інші).

Грамоти XIV і XV ст.ст. форми двоїни засвідчують непослідовно: *два гроша, два братьнѣця, два ро́кы, два братики* і т. д.³. У грамотах, документах і матеріалах XVI—XVIII ст.ст. форми двоїни трапляються рідко.

У говірках досліджуваної території іменники третьої відміни в родовому і давальному відмінках однини досить часто мають закінчення -и, що виникло під час ствердіння кінцевого приголосного основи з давнього закінчення -и іменників і (ь)-основи, наприклад: *радости, в'істи, со́ли, л'убо́ви, но́чи, сме́рти, ма́теи́рї, осе́яни* (Багачівка, Мизинівка, Гудзівка, Чичиркозівка, Товста, Вільхivecь, Неморож, Стара Гута та ін.). Поруч з цією відмінковою формою в родовому, давальному і місцевому відмінках однини вживається також форма на -і, як у сучасній українській мові: *до́пов'і́ді, ска́теи́рт'і, чеи́рен'і, м'і́д'і* і т. д.

В орудному відмінку однини іменників третьої відміни поряд з відмінковими формами типу *т'і́н'н'у, с'і́л'л'у* або *но́чу, со́л'у*, що відрізняються від літературної мови тільки фонетичними особливостями, в деяких говірках середньої Черкащини виступають форми на -о́йу, -е́йу; *т'і́н'о́йу, в'і́стейу, со́л'о́йу, м'і́д'о́йу, га́лузейу, сме́рт'о́йу, но́чо́йу, чеи́р'і(е)н'о́йу, ска́теи́рт'о́йу*

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. X, (Додат. до III тома), СПб, 1876, стор. 128.

² Т. П. Ломтев, Белорусский язык, М., 1951, стор. 64.

³ В. Дем'янчук. Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в., К., 1928, стор. 13—14.

(Багачівка, Чичиркозівка, Юрківка, Капустине, Вільхivecь, Мизинівка, Гудзівка, Тарасівка та ін.). Ці відмінкові форми виникли під впливом закінчення орудного відмінка однини першої відміни.

Іменники третьої відміни в родовому відмінку множини мають паралельні відмінкові форми **-ей** або **-іу**: *т'іней — т'ін'іу, в'істей — в'іс'ціу, пейчатей — пейчат'іу, хітростей — хітросціу, радостей — рарос'ціу*. Закінчення **-іу** виникло тут під впливом відповідних форм іменників другої відміни чоловічого роду, вірніше іменників колишньої давньоруської **и (ь)**-основи.

На відміну від літературної мови в орудному відмінку множини іменників третьої відміни в середньочеркаських говірках поряд із закінченням **-ами** зрідка виступає закінчення **и (ь)**-основи **-ми**: *т'ін'ми, в'іст'ми, пейчат'ми, в'ідпов'ід'ми, кос'цімі* (Вільхivecь, Козацьке, Шевченкове, Капустине, Товста, Стара Гута, Виноград і т. д.),

Всі іменники іншомовного походження відмінюються, як відповідні іменники літературної мови:

I відміна: *(хв) ф'ізіка — (хв) ф'ізиці — (хв) ф'ізику — (хв) ф'ізиқойу, на (хв) ф'ізиці та ін.*

II відміна: *конгрес — конгреса, конгресу — конгрес — конгресом — на конгрес'і — конгреси — конгрес'іу — конгресам — конгресами, на конгресах; к'інб — к'інб — к'інб — к'інб — на к'ін'і — к'інб — к'ін, к'інбам — к'інбам — на к'інб; рад'іво — рад'іва, рад'іву — рад'іво — рад'іво — на рад'ів'і і т. д.*

За таким самим зразком відмінюється значна частина слів іншомовного походження, які в літературній мові не відмінюються: *кофе (коф'іа), біурб, ментрб, аутб, кашнб, гал'іф(хв)б* та ін.

Прикметник

Для досліджуваних говірок у називному відмінку однини більш властиві форми членних прикметників на **-ий**, **-ій**, що постали в сучасній українській сові з давніх **-ьи (ий)** та **-ии (ій)**, ніж нечленні форми прикметників, наприклад: *ладечн, повецн, здоров*, які були досить поширені в давньоруській мові, нерідко вони зу-

стрічались і в українських грамотах XIV—XV ст.ст.: *правъ, радъ, питъ, вѣренъ, воленъ, готовъ*¹.

Форми нечлених прикметників (маються на увазі прикметники типу *пѣвен, рад*) під час вдосконалення прикметникового відмінювання як загальнонародної мови, так і середньочеркаських говірок все більше втрачали свою силу і виходили з ужитку. Тепер ця група прикметників досить рідко зустрічається в досліджуваних говірках.

Прикметники обох груп в місцевому відмінку однини чоловічого і середнього роду мають паралельні закінчення *-ому, -ім, -им*. На всій дослідженій території переважає повна форма місцевого відмінка однини: (на) *земленому, сін'ому, великому, гярному, учорашн'ому, остан'ому, веселому, бат'ковому* (Козацьке, Шевченкове, Сухини, Виноград, Набоків, Завадівка та ін).

У давальному і місцевому відмінках однини прикметники жіночого роду твердої і м'якої основ нерідко втрачають кінцевий *-й* незалежно від наголосу: *сін'і(й) ху'ц'і, весел'і(й) д'іучин'і, чуж'і(й) л'удін'і, гярн'і(й) хат'і, матиериен'і(й) лан'ц'і, (г)ос'ін'і(й) кохвайц'і, дєвренвїан'і(й) коробиц'і, братов'і(й) сороц'і, дол'н'і(й) сторон'і*.

У говірках досліджуваної території широко виступають нестягнені форми прикметників жіночого і середнього роду як паралельні до стягнених форм: *сін'айа, даун'айа, крайн'айа, ос'ін'айа, п'ізн'ейе, холоднейе, голоднейе, доугейе, великайа*.

У давньоруських пам'ятках стягнені форми зустрічаються рідко, виключно виступали нестягнені. Так, у Святосл. збірнику 1076 р. вживається: *чюже*; в уривку з Життя Теклі XI в.: *проповѣдана*; в псалтирі А. Бичкова XI в.: *велика радость* і т. д.².

В українських грамотах XIV і XV ст.ст. стягнені форми прикметників жіночого і середнього роду зустрічаються досить часто: *маркова, пѣчана, велика, калинова, христова, королевы (земль), камены (горы)*,

¹ В. Дем'янчук, Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в., К., 1928, стор. 24.

² Див. М. Грунський і П. Ковальов, Історія форм української мови, Х., 1931, стор. 242—243.

вѣрни, порожни, ласкави, потвержены, привешены, выписаны і т. д.¹.

На паралельне вживання членних і нечленних прикметників у другій половині ХІХ ст. на досліджуваній мовній території вказував і К. П. Михальчук. У називному відмінку множини прикметники мають закінчення стягнене і повне: *бідні, біднії, сині, синії* та ін. Також в однині для жіночого і середнього роду: *бідна, синя, бідная, синяя, бідне, синє, біднее, синєє*².

Найважливішою особливістю деяких говірок середньої Черкащини щодо відмінювання прикметників є наявність плутання твердої і м'якої основ прикметників, наприклад: *будний, будного, будним; самобутний, самобутному, самобутним; порожний, порожного, порожнім; тор'їшний, тор'їшного, тор'їшному, с'їнешний, с'їнешного, с'їнешним, б'їдолашній і б'їдолашний, заможний і заможній, безроб'їтній і безроб'їтний, народний і народній, природний і природній*.

Відзначена особливість відмінювання прикметників твердої і м'якої основ є властивою не лише для говірок середньої Черкащини, але й для більшості українських говорів. В одних вона виявлена менше, як, наприклад, у північних, а в інших, зокрема в південно-західному наріччі, здебільшого виявляється тільки тверда основа. Так, у південноподільській говірці с. Писарівки прикметники мають лише одну — тверду відміну: *б'їлий, с'їний, л'їтний*, і т. д. Виняток становлять лише прикметникові форми з основами на -й в родовому і давальному відмінках чоловічого і середнього роду однини: *голошиййго, голошиййму* і т. д.³. Плутання закінчень прикметникових груп спостерігається і в с. Зіньків, Вінковецького району, Хмельницької області; в полтавських, харківських і дніпропетровських говорах. Незважаючи на те, що явище це поширене в українських діалектах, воно не відбилось ні в оригінальних

¹ В. Дем'янюк, Морфологія українських грамот ХІV і першої половини ХV в., К., 1928, стор. 25—26.

² К. П. Михальчук, Наречія, поднаречія и говори Южной России в связи с наречиями Галичины, «Труды этнографическо-статистической экспедиции в западнорусский край», т. VII, СПб, в. 2-й, 1877, стор. 478—479.

³ О. С. Мельничук, Південноподільська говірка с. Писарівки (Кодимський район, Одеська область), «Діалектологічний бюлетень», в. III, К., 1951, стор. 65.

східнослов'янських пам'ятках, ні в українських грамотах XIV і першої половини XV ст., ні в пізніших ділових документах.

Числівник

Відмінювання числівників середньочеркаських говірок майже не відрізняється від літературної мови.

Числівники чоловічого і середнього роду *одін, одне* у місцевому відмінку має паралельні форми: *-ому* і *-ім*: на *одньому* і на *однім*. Спостереження показують, що повна форма цього числівника, як і прикметників, у місцевому відмінку однини вживається значно частіше, ніж коротка.

У давальному і місцевому відмінках числівник жіночого роду *одна*, як і прикметники жіночого роду, в переважній більшості говірок середньої Черкащини втрачають кінцевий *-й*: *одн'ї(й) д'їуцин'ї*, на *одн'ї(й) ж'їнці*, *одн'ї(й) ланці*, *п'їдвод'ї* і т. д.

Форми давального і орудного відмінків числівника жіночого роду *одн'їйейі* і *одн'їйеу*, які виникли в загальнонародній мові і в деяких українських говорах під впливом займенникових форм *т'їйейі*, *т'їйейу*, вживаються рідко, лише під впливом літературної мови.

На відміну від літературної мови числівники *три* і *чотири* в говірках досліджуваної території виступають фонетично змінені в непрямих відмінках з відмінними фонетичними варіантами *-ох*: *тр'ох*, *чотир'обх*, *тр'ом*, *чотир'ом*, *тр'омá*, на *тр'ох*, *чотир'обх* і *-ох* (без пом'якшення попереднього приголосного): *трох*, *чотир'обх*, *чотир'ом*, *тр'омá* і т. д. (Чичиркозівка, Капустине, Гудзівка, Вільхівець, Багачівка та ін.).

Числівник *чотир'ї(ри)* в орудному відмінку має паралельні форми *чотир'ма* (літературна) і *чотир'омá*, *чотир'омá*, *чотир'мі* (Чичиркозівка, Капустине, Гудзівка, Багачівка, Зелена Діброва та ін.).

Літературна форма *чотир'ма* виникла під впливом давньоруської форми *дѣвома* (за іменним відмінюванням, бо за займенниковим — було *дѣвѣма*). Діалектна ж форма *чотир'омá* (*чотир'омá*) утворилася за аналогією до відмінкових форм *двома*, *тр'омá* (*тр'омá*). Форма орудного відмінка від числівника *чотир'ї(ри)* — *чотир'мі* *гребл'ами*, *габл'ами* — є залишок іменного

відмінювання числівників давньоруської мови (*чотирі (ри)*) відмінювалося за зразком іменників основни на приголосний у множині типу *камъ*): *чотырьми*. Ця відмінкова форма порівняно рідко зустрічається не тільки в середньочеркаських говірках, але й в усіх українських говорах. Вона особливо поширена в російських говорах, зокрема в південноросійських, багатьох середньоросійських і в значній частині північноросійських: *чотырьмі* (також і *тремі*)¹.

Щодо вживання паралельних форм числівників від *п'яти* до *тридц'яти*, то в середньочеркаських говірках віддається перевага новим відмінковим формам *-ох, -ом, -ох, -ома, -ох: шест'ох, шести, шест'ом, шес'ц'ох, шес'ц'ма, шес'ц'ома* і т. д.

Числівники *сорок, дев'яно́сто* і *сто* в досліджуваних говірках відмінюються, як і в літературній мові, в родовому відмінку мають закінчення *-а*. При цьому слід відзначити, що в досліджуваних говірках ці числівники в непрямих відмінках, крім родового і рідше місцевого, майже не вживаються. Особливістю відмінювання названих числівників є те, що вони зрідка в орудному відмінку вживаються із закінченням *-ома: сорокома, стома*. Ці закінчення виникли під впливом числівника *два (двома)*.

У складених числівниках при відмінюванні змінюються обидві частини, як і в літературній мові, наприклад: *ш'іссот, шестисот, шестистам, шестистами, (на) шестистах*. Правда, форми давального, орудного і місцевого відмінків від числівників *п'ят'сот, ш'іссот, с'імсот, в'і(о)с'імсот, дев'яйтсот* рідко вживані.

Складені числівники *дв'іц'і, триста, чотириста* в родовому, давальному, орудному і місцевому відмінках поряд з літературними формами (*двохсот, двомстам, двомастами, (на) двохстах*) переважно мають діалектні форми: *двохсот, двохстам, двохстами, (на) двохстах*. У даному випадку наявна виразна тенденція до вирівнювання першої частини складних числівників за аналогією родового відмінка: *двохсот*.

З особливостей відмінювання порядкових числівників спостерігається втрата в деяких говірках кінцевого

¹ П. Я. Черныx, Историческая грамматика русского языка, 1952, стор. 203—204.

-й у давальному і місцевому відмінках однини жіночого роду.

У складених порядкових числівниках відмінюється лише остання складова частина: *три́ц'ат' п'я́тий, три́д-ц'ат' п'я́того, три́ц'ат' п'я́тому, три́цат' п'я́тим* і т. ін.

З а й м е н н и к

Особові займенники в говірках середньої Черкащини відмінюються майже так, як і в сучасній літературній мові, лише з деякими фонетичними змінами. В давальному відмінку однини займенник *я* має паралельні форми *мен'і, мин'і і м'ін'і*. В родовому відмінку однини займенник *ти* має також три фонетичні форми: *тебѐ, таебѐ, табѐ*.

Характерною особливістю щодо відмінювання особових займенників третьої особи однини є те, що ці займенники у формах родового, знахідного, орудного і місцевого відмінків можуть виступати з приставним (епентетичним) *н* і без нього: *у н'бго — у його, ним — йім, на н'ому — йому, на н'ім — йім, у нейі — йейі, нейу — йейу, на н'ій — йій, у них — йіх, ними — йіми, на них — йіх*. Це морфологічне явище поширене на всій середній Черкащині.

Крім цих випадків вживання особових займенників третьої особи без епентетичного *н*, часто вживаються форми родового відмінка третьої особи без приставного *н* у значенні присвійних займенників, наприклад: *йійі хустка, йійі мати, його наречѐна, його розатка, йіх, йіхн'і труди, віла, за його спійнойу*.

А. Кримський у своїх працях «Звенигородщина з погляду етнографічного і діалектологічного» та «Українська грамматика» вважав, що по всій Звенигородщині (за колишнім адміністративно-територіальним поділом вся досліджувана нами територія) вживана лише форма *м'іні*. Проте це твердження безпідставне, воно спростовується фактичним матеріалом. Займенникова форма *м'ін'і* виступає на досліджуваній території як паралельна форма до *мен'і, мин'і*. Форма особового займенника *мен'і* більш поширена, ніж *м'ін'і*. *М'ін'і* засвідчено в селах Багачівка, Чичиркозівка, Вільхivecь, Капустине, Попівка, Гудзівка. Крім того, форма *м'ін'і* зустрічається в деяких говірках серед-

ньої Черкащини в мові старшого, рідше середнього віку (Козацьке, Сухини, Шевченкове). В усіх інших населених пунктах середньої Черкащини вживаються форми *миен'ї, мин'ї*.

Присвійні займенники *м'їй (мойá, мойё), тв'їй (твойá, твойё), св'їй (свойá, своёё)* середньочеркаських говірок відмінюються лише з незначними відмінностями від літературної мови.

В родовому і давальному відмінках однини поряд з формами *мого, мойёму*, які властиві всій досліджуваній території, в деяких говірках може виступати *мойóго, мойóму* (Шевченкове, Тарасівка, Пединівка, Михайлівка, Козацьке і т. д.) і *мойёго, мойёму* (Виноград, В'язівка, Вільхівець, Набоків, Набутів, Завадівка і т. д.).

Варіант *мойёго* є пережитком давньоруської мови, де займенник мав у родовому відмінку форму *моего*. У варіантах *мойóго, мойóму* зберігається стара нестягнена форма, фонетично змінена: *моего, моему* — *мойóго, мойóму*.

Характерною особливістю вказівних займенників, на відміну від літературної норми, є вживання паралельних варіантів у родовому, давальному (лише в жіночому роді) та орудному відмінках однини і в родовому, давальному, орудному і місцевому відмінках множини.

У родовому відмінку однини вказівні займенники *той, цей*, поряд з *того, ц'óго* мають зрідка варіанти *(о) тэго, (о) цэго, отэго, оцэго, сэго*, широко вживаних у багатьох південно-західних говорах. Ці відмінкові форми засвідчені у мові старшого покоління в селах Капустине, Чичиркозівка, Юрківка, Багачівка, Вільхівець, Пединівка та ін.

Паралелі *цэго, сэго* є залишком давніх форм родового відмінка однини від займенників *сь, се*: *сэго*, пізніше *оцэго, цэго*. Варіант *тэго*, якому, в давньоруській і сучасних російській, українській, білоруській мовах відповідає *того*, виник за аналогією до *цэго, сэго*.

Ці займенникові варіанти, занесені, можливо, переселенцями з західних областей України, тут не здобули поширення і майже вийшли з ужитку. Відмінкові варіанти типу *цэго* широко засвідчені в багатьох південно-західних говорах, як наприклад: Зінків, Вінківського району, Хмельницької області, с. Вербівці,

Будаківського району, Тернопільської області, с. Поляна, Хотинського району, Чернівецької області, с. Стецівка, Снятинського району, Станіславської області, та ін.

У родовому і орудному відмінках однини вказівні займенники жіночого роду *та(їа)*, *отá*, *отá(їа)*, *оц'á*, *с'а*, на відміну від літературної норми, мають (о) *тэйі*, (о) *цэйі*, (о) *сейі* і дуже рідко (о) *ц'ойі*, *тэйу*, *цэйу* (Капустине, Багачівка, Гудзівка, Чичиркозівка, Вільхівець та ін.). Ці діалектні відмінкові форми є залишком давньоруського відмінювання займенника жіночого роду *си* (сучасна форма *с'а ц'а*).

Варіант *тойі*, більш поширений на досліджуваній території, ніж *ц'ійейі*, виник шляхом фонетичної зміни давнього *тоѣ*. В російській мові і в деяких північноросійських говорах у цьому випадку кінцевий голосний занепав (*тоѣе* > *той*), хоч за звуковим законом східнослов'янських мов повинен був залишитися. За Л. П. Якубинським, занепад голосного стався тут тому, що особливе вираження флексією граматичних значень, які він передавав, було не так уже й потрібним в словах-визначеннях, яким виступає вказівний займенник, бо спеціальне вираження категорії відмінка передавалося визначуванним іменем (іменником)¹.

Займенникові нестягнені форми *т'ійейі*, *ц'ійейі*, *т'ійейу*, *ц'ійейу* виникли під впливом форми присвійного займенника *мойейі*, *мойейу*.

Форми орудного відмінка однини *т'ім*, *ц'ім* і родового, давального, орудного та місцевого відмінків множини: *т'іх*, *ц'іх*, *т'імі*, *ц'імі*, *т'іми*, *ц'іми* (на) *т'іх*, *ц'іх* стали за аналогією до називного відмінка множини, можливо, місцевого відмінка однини (коротка форма: (на) *т'ім*, *ц'ім*).

Заперечні і неозначні займенники, як і питальні, зберігають при відмінюванні кореневі звуки відповідно до називного відмінка: *н'іч'ій* — *н'іч'ійого*, *н'іч'ійего*, *н'іч'ійему*, *н'іч'ійому*, *н'ічий* — *н'ічийого*, *н'ічийому* і т. д.

Означальні займенники *усе*, *увес'*, *ус'а* (*ус'а*), зрідка: *уус'а*, *уусе*, *усе*, *кожний*, *ус'акий*, *ус'акий*, *ус'ак*, *ус'ак*, *самий*, *сам* відмінюються в говірках середньої Черка-

¹ Див. Л. П. Якубинський, *История древнерусского языка*, М., 1953, стор. 187.

щини, як і в літературній мові, лише з деяким відхиленням. Так, займенник чоловічого і середнього роду в орудному відмінку однини — паралельно до форм літературної мови *-ім* — має закінчення *-им* — *ус'ім, ус'ім (усим)*. Займенник *ус'а (ус'а)* в давальному і орудному відмінках має паралельні форми: *ус'ійі, ус'ейі, ус'ейу (ус'ейу)*, значно рідше: *ус'ойу, ус'ойу, ус'ойі, ус'ойі*. Відмінкові варіанти зустрічаються виключно в мові представників старшого покоління.

Діалектні відмінкові варіанти *ус'ейі, ус'ейі, ус'ейу, ус'ейу*, зрідка *уус'ей* виникли за аналогією до форм давального і орудного відмінка *цейі, цейу*. Займенникові форми *ус'ойі (ус'ойі), ус'ойу (ус'ойу)* постали за аналогією до відповідних форм вказівного займенника жіночого роду *та (тойі, тойу)*. Слід додати, що займенник жіночого роду *ус'а (ус'а)* в давальному і місцевому відмінках однини часто втрачає кінцевий *-й*: *по ус'і(й) площі, в ус'і(й) лан'ці* і т. д.

Як видно з розглянутих займенникових форм, ця категорія слів у середньочеркаських говірках має багато різних варіантів, окремі форми яких відрізняються одна від одної дуже часто не тільки морфологічно, а й фонетично. Подібна особливість простежується як у всіх інших українських, так і в російських та білоруських говорах.

Ті зміни, яких зазнали займенники щодо відмінювання, не сприяли об'єднанню їх у цільну частину мови, а навпаки, посилювали процес диференціації. На перешкоді уніфікації займенникових відмінкових форм разом з відсутністю конкретного значення займенників як частини мови стоїть величезна кількість різновидів їх.

ЛЕКЦІЯ III

Дієслово

При відмінюванні дієслів першої дієвідміни теперішнього часу в деяких досліджуваних говірках, переважно в мові старшого покоління, поряд з властивими літературній мові формами виступають закінчення другої дієвідміни **-іш**, наприклад: *мл'іт'(ти) — мл'ійіш — мл'ііш; рад'іт'(ти) — рад'ійіш — рад'ііш; пурнат'(-ти) — пурнайіш — пурнайіш; цибат' — цибайіш — цибайіш* і т. д.

Закінчення **-імо (-ім)** мають дієслова першої дієвідміни в першій особі множини, наприклад: *мл'ііім(о), мл'іім(о), вакуйімос' (вакуйімс'а), вакуімос'; одві'ічійіім(о), одві'ічійіім(о)* і т. д.

У формах другої особи однини і першої та другої множини дієслів першої дієвідміни закінчення **-іш, -ім, -іте** постало в результаті чергування **е** з **і** у відкритому і закритому складі. Ця діалектна особливість виникла під впливом дієслів другої дієвідміни. Взагалі для середньочеркаських говірок є типовим змішування дієвідмін з переважаючим поширенням особових форм як в однині, так і в множині другої дієвідміни.

Поширення особових форм другої дієвідміни на першу при дієвідмінюванні є характерною не лише для говірок середньої Черкащини, воно спостерігається по значній території південно-східних говорів (с. Павлівка, Снігірівського району, Миколаївської області, с. В'язівка, Павлоградського району, Дніпропетровської області, с. Вільшана, Дергачівського району, Харківської області та ін.) і південно-західних говорах (с. Стеблів, Хустівської округи, Закарпатської області, с. Стецівка, Снятинського району, Станіславської об-

ласті, с. Зінків, Вінковецького району, Хмельницької області та ін.).

У деяких досліджуваних говірках, поряд із загальноприйнятими в літературній мові паралельними формами на *-е* або *-а*, в третій особі однини першої дієвідміни (*зна́йє—зна*, *ду́майє—ду́ма*, (*г*)*ора́йє—(г)ора́*, *слуха́йє—слуха*, *пита́йє—пита́*, *не^нсе́*, *ма́йє*, *ши́йє*, *ви́йє*, *ри́йє* і т. д.) спорадично зустрічається м'яке *-т'*: *пи́шет'*, *ка́жет'*, *па́даєт'*, *ро́стєт'*, *не^нсе́т'*, *ме́чєт'*, *пліва́єт'* і *пла́ваєт'*, *сп'іва́єт'*, *іде́т'*, *по́рєч'*, *трє́т'*, *уча́шчаєт'*, *у́сма́ктуєт'*, *утира́єт'*, *у́пл'іта́єт'*, *зма́зуєт'*, *умира́єт'*, *одс'ц'іба́єт'*, *одпу́скаєт'* і т. д. (Сухини, Стеблів, Мглиїв).

Зберігання цього *-т'* першої дієвідміни на перший погляд можна було б пояснити впливом російської мови, де як у діалектах, так і в літературній мові виступає подібне закінчення: *берєт*, *мо́жет*, *хо́чет*, *махаєт*, *дві́гаєт*, *пи́шет*, *везєт*, *ме́тєт*, *толстеєт*, *читаєт*, *чи́хаєт*, *ржа́вєєт* і т. п. Проте таке пояснення не має достатнього обґрунтування. Наявність дієслівної форми на *-єт'* в українських говорах, зокрема південнокиївських, поодиноких полтавських, на значній території черкаських, а особливо карпатських, де збереглося найбільше давніх діалектних рис, дає підстави вважати цю форму як залишок відповідної форми давньоруської мови (пор. *несеть*, *пишеть*, *ведеть*, *знаеть*, *береть*).

Форми третьої особи однини першої дієвідміни без *-т'* засвідчені східнослов'янськими пам'ятниками з найдавніших часів. Показовими в цьому відношенні може бути перший давньоруський пам'ятник — Остромирове Євангеліє 1056—1057, Збірник Святослава 1073, Пандекти Антіоха та ін.

О. О. Шахматов помилково вважав, що зникнення *-т'* в закінченні третьої особи після голосного є морфологічним явищем XIII ст.¹

Форма без *-т'*, як припускає акад. Л. А. Булахов-

¹ Див. Акад. О. Л. Шахматов — акад. Аг. Кримський. Нариси з історії української мови та хрестоматія, 1924. «Зникнення флексії *-ть* в оцих формах це теж з'явище, що вже в XI віці цілком встановилося; і теперішні мр. форми: «він є», «він бере», «він буде», «він убиває» (пор. вкр. «єсть», «берєт», «будєт», «убиваєт») (звичайнісінькі і в Київському Збірнику 1073 року і в Червононоруських Словах Григорія Богослова XI віку) (стор. 63).

ський, «була в час свого існування діалектною і свідчить, таким чином, про те, що південні староруські говірки певною мірою відрізнялись від інших староруських не тільки лексично і фонетично, але й морфологічно»¹

Кінцевий приголосний -т' у третій особі однини, на думку акад. С. П. Обнорського міг зникнути тому, що значення дієслова частково змінило свою колишню функцію, роль його як предиката стала неповна, «так как в форме глагола не содержится признака, которым выражалась бы нарочитая соответственность глагола-предиката с соответственным субъектом»².

Щодо останнього твердження, то цілком можливо, бо вказівні займенники *ть, та, то*, які раніше в певних синтаксичних і семантико-синтаксичних умовах вживались як постпозитивний член, робили виразнішим дієслово як предикат, зв'язаний з певним суб'єктом, втратили свою попередню силу і відпали як зайві.

Л. П. Якубинський також вважає, що форми типу *несе, бере*, є «з погляду слав'янського»³ більш архаїчні, ніж форми на *-тъ* або *-ть*.

Проти цієї думки виступив Т. П. Ломтев доводячи, що первісні дієслівні форми третьої особи були з закінченням -т'. З приводу цього він говорить: «Как известно, для образования настоящего времени служили так называемые первичные окончания; в 3-м лице они имеют форму -ті в единственном числе и -пті во множественном. Ввиду этого звук t в 3-м лице глаголов не мог отпасть по закону открытого слога, так как фактически он не является конечным»⁴.

Цієї точки зору дотримувався і О. М. Селищев, який писав: «Эта утрата (мається на увазі закінчення -т' у дієсловах) позднее процесса сокращения долгих

¹ Проф. Л. А. Булаховський, Фонетичні і морфологічні південноруськи в староруських пам'ятках XII—XIV століть, «Праці Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка», I, 1954, стор. 43.

² Акад. С. П. Обнорський, Очерки по морфологии русского глагола, М., 1953, стор. 133.

³ Л. П. Якубинський, История древнерусского языка, М., Учпедгиз, 1953, стор. 288.

⁴ Т. П. Ломтев, Л. П. Якубинський, История древнерусского языка, «Вопросы языкознания», 1953, № 6, стор. 124.

гласных в конечном открытом слоге. Поэтому долгота слова с о, е в окончании формы 3 л. множ. удержалась»¹.

Особливістю середньочеркаських говірок, як зазначалося, є вживання паралельних (повних і стягнених) закінчень у третій особі однини дієслів першої дієвідміни із значним переважанням нестягнених форм, наприклад: *гул'а* — *гул'айе*, *гука* — *гукайе*, *видумл'а* — *видумл'айе*, *коха* — *кохайе*, *пліва* — *плівайе*, *циба* — *цибайе*, *поскликá* — *поскликайе*, *коулупá* — *коулупайе* і т. д.

Стягнена форма третьої особи однини з відпаданням кінцевого *-йе* виступає в багатьох українських діалектах (с. В'язівка, Павлоградського району, Дніпропетровської області, с. Вільшана, Недригайлівського району, Сумської області, с. Нехайки, Шрамківського району, Черкаської області, с. Поляна, Хотинського району, Чернівецької області, с. Стецівка, Снятинського району, Станіславської області, с. Красне, Олишівського району, Чернігівської області і т. д.)². Ця діалектна риса широко використовувалась і використовується в художній літературі, іноді з метою типізації мови персонажів або з метою стилізації мови твору під народно-розмовну мову.

Стягнена форма третьої особи однини з відпаданням кінцевого *-йе* у дієсловах першої дієвідміни спостерігається в давньоруській мові, де вона співіснує паралельно з повною формою³.

У середньочеркаських говірках помітно виступає ще й інше діалектне явище — змішування закінчень третьої особи множини першої і другої дієвідміни: *кóс'ат' і кóс'ут', кóл'ут' і кóл'ат' мел'ат' і мел'ут', по́йат' і по́йут', вóз'ат' і вóз'ут', хóд'ат' і хóд'ут', чіс'ц'ат' і чіс'ц'ут', кру́т'ат' і кру́т'ут', ма́с'ц'ат' і ма́с'ц'ут', до́йат' і до́йут'*.

¹ А. М. Селищев, Славянское языкознание, т. I, М., 1941, стор. 163.

² Див. Рукописний фонд Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР.

³ Див. Акад. О. Л. Шахматов, — акад. Аг. Кримський, Нариси з історії української мови та хрестоматія, 1924 «...стяжіння ає в а так само було тоді (в XI столітті. — А. М.) в повному ході, наприклад, «быва и отъбыва» («бывает и отбывает»); Збірник 1073 р.; умлѣкаа, (умолкаетъ) — Слова Григорія Богослова XI віку (стор. 104).

вóд'ат' і вóд'ут', райат — райут', іржат' — іржút' і т. д. Слід мати на увазі, що поширення такого характеру паралельних форм не є панівними в досліджуваних говірках. Наявне паралельне вживання особових форм першої і другої дієвідміни є відхиленням від загальнонародної мови, де розмежування за дієвідмінами (флексія *-ут'* і *-ат'*) цілком чітке і виразне.

Переважає більшість досліджуваних говірок знає паралельні форми дієслів типу *дйшú* — *дйхайю*, *смйчу* — *смйкаю*, *машú* — *махайю*, *рúшу* — *рухайю*, тобто дієслівні форми з наявним суфіксальним *а* і з відсутністю чергування приголосних дієслівної основи і форми без суфіксальної ознаки, де кінцеві задньоязичні *к*, *х* і гортанний *г* зазнають у зв'язку з цим перехідного пом'якшення перед колишніми голосними передньо-середнього ряду, а також *й* (*ј*) і змінюються на м'які шиплячі *ч*, *ш*, *ж*, наприклад: *махайю* — *машú*, *дйхайю* — *дйшú*, *смйкаю* — *смйчу*, *рухайю* — *рúшу*, *двйгаю* — *двйж'ін'а* (*двйхт'ін'н'а*), *мугйкаю* — *мугйчу* і т. д. Це явище спостерігається в усіх особових формах, наприклад: *дйхайю* — *дйхайй (йе)ш* — *дйха(йе)* — *дйхайй(йе)мо* — *дйхайй(йе)те* — *дйхайут'*; *дйшу* — *дйшевш* — *дйше* — *дйшевм (о)* — *дйшевте* — *дйшут'* і т. д.

Паралельні форми дієслів з суфіксальним *а*, яким закінчується дієслівна основа, а також форми, де маємо чергування задньоязичних з шиплячими, широко представлені не лише в середньочеркаських говірках, а й в інших південно-східних та південно-західних говорах і значно рідше у сучасній українській літературній мові.

При розгляді явищ, зв'язаних з утворенням дієслівних форм другої дієвідміни теперішнього часу, привертає до себе увагу особливість творення форм першої і третьої особи однини.

У першій особі однини в переважній більшості говірок середньої Черкащини відмічені дієслівні форми з наявністю чергування зубних приголосних із шиплячими, наприклад: *будйт'(у)* — *буджú*, *гвоздйт'(у)* (набивати рядком цвяхи) — *гвозджú*, *гніздйтис'(с'а)* (сідати на незвичайному місці) — *гніжджýс'(с'а)*, *урáзит'(у)* (серце, рану) — *урáжшú*, *колотйт'(у)* — *колочú*, *чадйт'(у)* (цигаркою, світом, ватою і т. д.) — *чаджú*, *каптйт'(у)* — *капчú*, *мастйт'(у)* — *машчú*, *городйт'(у)* —

-городжу, красіт' (и) — крашу, голосіт' (и) — голошу, свис'ціт' (и) — свищу (Козацька, Виноград, Набутів, Завадівка, Сухини, Лисянка, Корсунь-Шевченківський, Шпола, Зелена Діброва і т. д.).

Багатьом досліджуванним говіркам властиві дієслівні форми в першій особі однини з чергуванням д—ж, д(зд) — ж, наприклад: *ходит' (и) — хожу, будит' (и) — бужу, їздит' (и) — їжу, гвоздіт' (и) — гвóжу, гадит' (и) — гáжу, городит' (и) — горожу, від'іт' (и) — віжду, солодіт' (и) — соложу* і т. д.

В українській літературній мові дж на місці колишнього д у дієслівних формах, говорить О. О. Шахматов, «зберігається саме там, де воно є у граматичнім чергуванні з д, порівн. форми інших осіб тепер. часу при наведених формах І ос. одн.; не захищений цим чергуванням з д, звук дж змінюється, як правило, в цих випадках у ж, порів. межа, прийменник межи, між та ін.» (Шахматов) ¹. З приводу виникнення дж міркування Шахматова такі: «...дж в південноруських говорах зберігалось там, де у споріднених словах і формах було д. На користь такого припущення промовляє насамперед стародавність цього дж; щоправда, вона не засвідчена пам'ятками, але це пояснюється тим, що графіка їх не знала знака для дж; вдаватися до букви ч було незручно і до неї вдавалися лише тільки в сполученні жч (ждж); зате стародавність дж доводиться тим, що воно розповсюджене як у малор., так і в білоруській області. Сумніваюсь, щоб *ходити* при *хожу* могло виникнути зам. *хожу* — *ходжу*, якби у мові не була відома африката дж; ми знаємо пізніше українське *ходю, водю*, як і *крутю, летю*, під впливом *ходити, водити, крутити, летіти* — і звідси робимо висновок, що *ходити* могло передати своє д в форму *ходжу*, змінивши ж через д, а ніяк не скласти новий звук дж». (О. Шахматов, «Курс истории русского языка», читан в Петерб. у-те 1909/10 уч. г. (літографоване видання), ч. II, стор. 12) ².

На нашу думку, припущення Шахматова щодо походження дж в українській мові потребує деякого об

¹ Курс сучасної української літературної мови, за редакцією Л. А. Булаховського, т. I, 1951, стор. 285.

² Там же.

грунтування. Чергування зубних з відповідними шиплячими: д-дж, а також т-ч, з-ж, зд-ждж, ст-шч, треба, очевидно, з'ясувати інакше. Це чергування в українській і білоруській мовах виникло внаслідок перехідного пом'якшення і асимілятивно-дисимілятивних процесів, де в давніх сполученнях д+ј, т+ј, з+ј, зд+ј, ст+ј палатальний своєю природою ј уподібнився після дзвінких до ж, а після глухих до ш.

Таким чином, в українській мові д+ј>дж; т+ј>>тш=ч; зд+ј>здж=ждж (останнє звукосполучення постало через регресивну асиміляцію щодо місця і способу творення); з+ј>зж>жж (внаслідок регресивної асиміляції >ж (нерідко в говорах це стягнення двох однакових звуків вимовляється з незначним або ледь вловимим подовженням: *увозити* — *увбжжу*, *'йалбзит'* — *'йалбжжу*, *казат'(и)* — *кажжју*, *р'ізати* — *р'іжжју*, *'вйазати* — *'вйажжју* і т. д.); ст+ј>штш>шч (регресивна асиміляція щодо способу утворення на віддалі). Щодо чергування г, к, х із ж, ч, ш у дієслівних формах, то воно також є наслідком перехідного пом'якшення під впливом наступного ј, перед яким, як і перед голосними попереднього ряду, здавна тверді г, к, х, переходили в шиплячі.

Поширені на досліджуваній території дієслівні форми з чергуванням д-ж у першій особі однини другої дієвідміни (типу *хожу*, *бужу*) виникли в результаті перехідного пом'якшення, де ј у сполученні д+ј злився з попереднім м'яким приголосним. Крім того, досить широко виступає в досліджуваних говірках явище утворення першої особи однини з пом'якшенням кінцевого приголосного основи і відсутністю чергування зубних з шиплячими: *ход'ју*, *нос'ју*, *прос'ју*, *тремт'ју*, *лет'ју*, *крут'ју*, *мороз'ју*, *мас'ц'ју* (прогресивна асиміляція щодо місця і способу утворення з набуттям свистячого відтінку (явище «асибіляції»), *верт'ју*, *траг'ју*, *лаз'ју*, *йіз'д'ју*, *кос'ју*, *свис'ц'ју* (*свис'т'ју*), *буд'ју*, *гвоз'д'ју*, *воз'ју*, *гн'із'д'ју*, *пуч'ц'ју*, *ураз'ју*, *колот'ју*, *мас'ц'ју*, *чад'ју*, *угос'ц'ју* (*угос'т'ју*) *копт'ју*, *мас'ц'ју* (*мас'т'ју*), *город'ју*, *крас'ју*, *голос'ју*, *від'ју* (Козацьке, Шевченкове, Сухини, Вільхивець, Набутів, Капустине, Лебедин, Сигнаївка, Чичиркозівка тощо).

У деяких говірках середньої Черкащини щодо вживання дієслівних форм першої особи однини другої дієвідміни значною мірою відсутні принципи розмежуван-

ня форм, де наявне чергування зубних з шиплячими і де його немає. Всі дієслівні варіанти — *ходжу* — *хожу* — *ход'у*, *бужу* — *буджу* — *буд'у*, *сижу* — *сиджу* — *сид'у*, *мучу* — *мут'у*, *молочу* — *молот'у*, *горожу* — *городжу* — *город'у*, *холожу* — *холоджу* — *холод'у* і т. д. можуть вживатися паралельно (Козацьке, Шевченкове, Виноград, Зелена Діброва, Сухини, Корсунь-Шевченківський та ін.).

В українських діалектах, зокрема південно-східних і південно-західних, не скрізь рівномірно, але все ж широко вживаються форми типу *ход'у*, *нос'у* і т. д. (с. Лозоватка, Криворізького району, Дніпропетровської області, с. Павлівка, Снігірівського району, Миколаївської області, с. Козацьке, Береславського району, Херсонської області, с. Кирилівка, Ольгинського району, Сталінської області, с. Зіньків, Вінковецького району, Хмельницької області, с. Поляни, Березівського району, Ровенської області і т. д.)¹.

Численні факти вживання названих дієслівних форм без переходу зубних у шиплячі зустрічаються не лише в українських говорах, а й у значній частині російських говорів².

Середньочеркаські говірки мають паралельні форми в третій особі однини на -т', як і в сучасній українській літературній мові: *ходит'*, *робит'*, *крутит'*, *носит'*, *бродит'*, *водит'*, *дбійт'*, *годит'* і на -е: *ходе*, *носе*, *прбсе*, *круте*, *морозе*, *мосте*, *верте*, *тра́те*, *їзде*, *ко́се*, *с'в'іте*, *бу́де*, *во́зе*, *коло́те*, *моло́те*, *ла́зе*, *ма́сте*, *ка́пте*, *горо́де*, *кра́се*, *голо́се*³ і т. д. (Козацьке, Шевченкове, Чичирко-

¹ Див. Рукописний фонд Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР.

² Архангельська область: *прока́тю*, *ко́лотю*, *ездо́ю*, *возвратю́*; Орловська область: *ходю́*, *видю́*, *гладю́*, навіть *идю́*, *метю́*; Смоленська область: *ско́льзю*, *пустю́*, *прока́тю*; Калузька область: *спрасю́*, *цса́дю*, *бросю́*, *пустю́*; Курська область: *спросю́*, *водю́*, *судю́*, *пустю́*; Донська область: *кру́тю*, *ходю́*, *просю́*, *чистю́*, *глядю́*, *возю́*, *пустю́*; Кубанська область: *просю́*, *ко́лотю*, *водю́*, *пустю́*; Східний Сибір: *будю́* і т. д. (Див. проф. Р. И. Аванесов, Очерки русской диалектологии, ч. I, М., 1949, стор. 229. Акад. С. П. Обнорский, Очерки по морфологии русского глагола, М., 1953, стор. 109—113. Проф. П. С. Кузнецов, Русская диалектология, М., 1954, стор. 87).

³ Ця діалектна особливість творення третьої особи у дієсловах другої дієвідміни типова і для російських говорів, зокрема південноросійських. Див. Акад. С. П. Обнорский, Очерки по морфологии русского глагола, М., 1953, стор. 126.

зівка, Вільхівець, В'язівок, Багачівка, Капустине, Тарасівка і т. д.). В говірках населених пунктів Сухини, Стеблів і деяких інших дієслова другої дієвідміни в третій особі однини вживається кінцевий *-т'*: *хóдет'*, *нóсет'*, *рóбет'*, *лázет'*, *будет'*, *горóдет'* і т. д. Ці дієслівні форми виникли під впливом форм третьої особи однини першої дієвідміни, де маємо подібне закінчення, наприклад: *кажеит'*, *л'ажеит'*, *в'ажеит'*, *мажеит'* та ін.

У третій особі однини другої дієвідміни дієслівні форми типу *вóде*, *брóде* і т. д. виникли в процесі взаємовпливу закінчень дієвідмін з поширенням форм третьої особи однини першої дієвідміни, для якої типові саме такі закінчення, наприклад: *ка́же*, *ма́же*, *в'а́же*, *везе́*, *не́се* і т. ін.

Розглянуте явище дає право зробити припущення, що ці обидва сучасні діалектні явища виникли одночасно і можуть бути з'ясовані однаковими причинами — змішуванням дієвідмін і взаємовпливом їх особових закінчень. Цікаво відзначити такі факти. Дієслівні форми типу *хо́де*, *но́се* та ін. у третій особі однини другої дієвідміни особливо поширені в тих говірках, де виступають дієслова в першій особі однини цієї дієвідміни без чергування зубних приголосних основи інфінітива з шиплячими приголосними. Характерною особливістю форм типу *хо́де*, *но́се* і т. д. є також те, що утворення третьої особи однини із заміною закінчення *-ит'* (*-іт'*) на *-е* можливе в тих дієсловах другої дієвідміни, де наголос падає на основу. Наголошена флексія залишається без змін: І. *С'в'іт'ит'* — *с'в'іте*, *мо́лит'* — *мо́ле*, *морóзит'* — *морóзе*, *куйбóдит'* — *куйбóде*, *пу́стит'* — *пу́сте*, *му́тит'* — *му́те*, *мо́стит'* — *мо́сте*, *мру́жит'* — *мру́же*, *йі́здит'* — *йі́зде*, *му́чит'* — *му́че*, *до́йіт'* — *до́йе*, *мо́рит'* — *мо́ре*, *ва́рит'* — *ва́ре*, *ма́рит'* — *ма́ре* і т. д.

2. *Лєя́т'ит'*, *кап'т'ит'*, *свист'ит'*, *скрип'ит'*, *харч'ит'*, *бурч'ит'*, *гуліт'* (дитина), *пищ'ит'*, *бухт'ит'*, *бул'кот'ит'*, *шип'ит'*, *гарч'ит'*, *лопот'ит'*, *михт'ит'*, *муркот'ит'* і т. д. Але зі зміною наголосу відбувається заміна в деяких словах: *воркот'ит'* — *воркоче*, *лопот'ит'* — *лопоче*, *муркот'ит'* — *муркоче*.

Виникнення форми третьої особи однини другої дієвідміни типу *но́се*, *прóсе* та ін., де замість *-ит'* висту-

пає закінчення *-е*: *но́сит'*, *про́сит'*—давнє явище в морфології. Шахматов відносить його до XIII ст. «Кінцівка *-т'* (*t'*) у третій особі однини після голосівки *е* зникає: *несе́, знає́*, навіть *но́се* (при *но́силь*), але *сиди́ть, те́рпийть*»¹. Поява форм у третій особі однини другої дієвідміни без *-т'* є продукт кількох змін, які відбулися в минулому. Ці зміни в різних говорах української мови відбувалися неоднаково. Тому-то маємо на значній території південно-східних і південно-західних говорів паралельне вживання форм третьої особи однини: поряд з формою на *-ит'* (*но́сит'*, *ро́бит'*, *во́зит'* і т. д.) широко виступають форми на *-е*: (*но́се, во́зе, ро́бе* і т. д.). Останні дієслівні форми в середньочеркаських говірках значно частіше вживаються в мові старшого покоління.

Форми першої і третьої особи множини другої дієвідміни мають такі ж особливості, як відповідні дієслова першої дієвідміни, тобто вживаються паралельні закінчення: *ходимо* — *ходим*, *но́симо* — *но́сим*, *во́зимо* — *во́зим*, *ко́симо* — *ко́сим* і т. д. *ко́с'ат'* — *ко́с'ут'* (зрідка), *во́з'ат'* — *во́з'ут'*, *ро́бл'ат'* — *ро́бл'ут'* і т. д.

Для форм майбутнього часу середньочеркаських говірок типові ті ж самі особливості утворення, що для сучасної української літературної мови, лише з незначними відмінностями. Значення форм майбутнього часу дієслів доконаного і недоконаного виду виявляється словотворчими засобами, зокрема префіксацією, суфіксацією, зміною кореневих голосних і приголосних, зміною наголосу та ін.

Майбутній час дієслів недоконаного виду досліджуваних говірок, як і літературна мова, має дві форми: складену (аналітичну) і складну (синтетичну). Складена форма майбутнього часу утворюється з особових форм майбутнього часу допоміжного дієслова *бути* і неозначеної форми відмінюваного дієслова, наприклад: *бу́ду робі́т'(и)*, *бу́деш воді́т'(и)*, *бу́де(т') годі́т'(и)*, *бу́деи(о) носі́т'(и)*, *бу́дут' л'у́бит'(и)* і т. д.

На відміну від південно-західних і північних говорів, у південно-східних діалектах, а так само і в середньочеркаських говірках, вживаються паралельно

¹ Акад. Ол. Шахматов — акад. Аг. Кримський, Нариси з історії української мови та хрестоматія, К., 1924, стор. 63.

аналітична і синтетична форми майбутнього часу, які типові і для літературної мови, з деякою перевагою першої над другою. Переважання складених форм над складними формами майбутнього часу, яке виступає в південно-східних діалектах, очевидно, можна пояснити історичними причинами. Складна форма за походженням була також складеною (утворювалась вона з інфінітива відмінюваного дієслова і особових форм колишнього дієслова *имѣти*) і поширилась не скрізь в однаковій мірі. Там, де морфологічні архаїзми в цілому зберігаються більш послідовно, складна форма майбутнього часу менш поширилась і навпаки.

Форми майбутнього часу дієслів недоконаного виду, крім розглянутих, можуть утворюватись з особових форм майбутнього часу допоміжного дієслова *начати, хотіти, стати* та ін.: *стану с'ніват' (и), стану робіт', хочут' виган'ат' (и), начну водит' (и), начну молотит' (и)*, (Чичиркозівка, Козацьке, Капустине, Виноград, Лисянка, Сухини та ін.). Ці форми є залишком давньоруського аналітичного способу творення майбутнього часу (*начьну писати*).

У середньочеркаських говірках спорадично трапляється змішування закінчень третьої особи множини майбутнього часу, як і в теперішньому часі, наприклад: *бачити — побачут', побачат', волити — увол'ат', увол'ут', гонит' (и) — нагон'ат', нагон'ут'* (але: *погнати — пожежнут'*), *морит' (и) — змор'ат', змор'ут', стойат' (и) — постойат', постойут', колот' (и) — закол'ат', закол'ут', (з)орат' (и) — з(з)орайут', з(з)орут'* і т. д.

У дієвідмінюванні дієслів архаїчної групи звертають на себе увагу лише форми другої особи однини майбутнього часу. В деяких говірках (Капустине, Юрківка, Чичиркозівка, Багачівка та ін.) ці форми утворюються за зразком форм тематичних дієслів, наприклад: *їйсійш, їсєш, дасійш, дасєш, розпов'ісійш, розпов'ісєш, одпов'ісійш, одпов'ісєш, спов'ісійш, спов'ісєш*.

Форми минулого часу середньочеркаських говірок, як і в літературній мові, утворились з давніх часових форм, різні форми минулого часу — аорист, імперфект, перфект, плюсквамперфект, що являли собою різні відтінки щодо тривання дії в минулому, втратили свою колишню функцію і зникли. Сучасна форма минулого часу виникла з так званого перфекта, що склався

з дієприкметника минулого часу на -ль від відмінюваного дієслова з особовими формами теперішнього часу дієслова *бути*.

У дієвідмінюванні дієслів минулого часу говірки середньої Черкащини, на відміну від літературної мови, мають лише деякі особливості. Одною з найхарактерніших особливостей є збереження у формах минулого часу суфікса -ну, що наявний у неозначеній формі дієслова, наприклад: *мерзнут'(и) — мерзнуу — мерзнула, заслабнут'(и) — заслабнуу заслабнула, охолонут'(и) — охолончуу — охолонула, кіснут'(и) — кіснуу — кіснула, квіснут'(и) — квіснуу — квіснула, тіснут'(и) — тіснуу — тіснула, заглохнут'(и) — заглохнуу — заглохнула, охл'анут'(и) — охл'ануу — охл'анула* і т. д.

Ці дієслова в сучасній українській літературній мові втрачають суфікс -ну в формах минулого часу, наприклад: *віт'агнут'(и) — віт'аг — віт'агла, мёрзнут'(и) — мерз — мёрзла, с'тагнути — с'таг — с'тагла, кіснути — кіс — кісла, тіснути — тис — тісла, мокнути — мок — мокла, збл'іднути — збл'ід — збл'ідла* і т. д.

У сучасній українській мові суфікс -ну в формах минулого часу зберігається тоді, коли він буває наголошеним в інфінітиві або виступає для означення одnorазової дії, наприклад: *с'агнути — с'агнуу — с'агнула, гримонути — гримонуу — гримонула, т'агнути — т'агнула* і т. д. Така ж закономірність виступає і в говірках середньої Черкащини. В тому разі, коли наголос переходить із суфікса на корінь, суфікс -ну, як правило, може випадати (*т'агнут'(и) — т'агну — т'агнула* і *т'агнут'(и) — т'аг*).

Для середньочеркаських говірок характерні архаїчні форми як залишок давнього давноминулого часу. Форми давньоминулого часу зберігаються для вираження дії, яка розпочалась, але не закінчилась¹. Плюсквамперфектні форми складаються з форми ми-

¹ «В древнерусских памятниках плюсквамперфект, в зависимости от значения основы причастия на -л, выражал или наличный в прошлом результат действия (состояние) в отношении к другому, совершившемуся позже в прошлом действию, или имевшее место в прошлом действие, предшествовавшее во времени другому прошедшему действию этого же предложения» (С. Д. Никифоров, Глагол, его категории и формы в русской письменности второй половины XII века, М., 1952, стор 163).

нулого часу відмінюваного дієслова та відповідних форм минулого часу допоміжного дієслова *бути*: *їа буу-написаў листа; була зробила п'іч, а вона курїт', то їа зноў розвал'ала; сонечко було пригр'іло, та ї сховалос'*; *колі було прїйде серрдїтий, то луче на г'бч'ї неї показуй'са; вона було хот'їла їти на к'їно, так мати неї пустили.*

Наказовий спосіб досліджуваної мовної території, як і в сучасній українській літературній мові, утворюється в основному за допомогою закінчень (-и, -ї або нульової флексії для другої особи однини, -імо (-ім), -мо, -іте, для першої особи множини та -їт', -те для другої особи множини), що додаються до дієслівної основи теперішнього часу. У другій особі множини наказового способу від деяких дієслів поряд із закінченням -їт' спорадично виступає давня форма наказового способу -іте, особливо в мові старшого покоління, наприклад: *бер'іте, нос'іте, пенч'іте, клад'іте, ход'іте, вімоч'іте* і т. д. (Шевченкове, Чичиркозівка, Багачівка, Капустине, Княжне, Лисянка, Юрківка та ін.).

Слід відзначити, що перша особа наказового способу в досліджуваних говірках уживається порівняно рідше, ніж друга. Ці співвідношення можна з'ясовувати, з одного боку, небажанням того, хто говорить, включати себе до числа осіб, яким дається наказ щось виконати, а з іншого — наявністю складеної форми — сполученням дієслова *да в а ї т е* і дієслова другої особи множини наказового способу, наприклад: *давайте зроб'їт' (сход'їт', кун'їт' і т. д.)*. Таким чином, форма другої особи множини наказового способу утворюється за допомогою допоміжного дієслова в другій особі множини *да в а ї т е*, яке виступає з загальною функцією піднесення реального значення основного дієслова. Цей спосіб вираження наказовості в другій особі множини становить значний інтерес саме з того погляду, що в даному випадку ми маємо нахил до розширення засобів творення наказового способу в множині.

Для пом'якшення наказовості широко вживаються частки -но, -бо, які надають формам наказового способу товариського тону, запрошення, наприклад: *ходї-но с'удї; дайно-но мен'ї; ходї-бо с'удї* і т. д. В говірках середньої Черкащини значення наказового способу часто можуть передавати інші слова,

як-от: *на́те, ану́те, с'уді́* — *на́те вам вашу копі́стку, ану́те до робо́ти, орлі́, с'уді́ хлбо́ці* і т. д.

* * *

Таким чином, історичні, археологічні і діалектні дані підтверджують, що середньочеркаські говірки склались приблизно в середині XVII ст. на основі говірок корінного (місцевого) населення сучасної південної Київщини і середньої Черкащини та населення, яке переселилось сюди з західних та північних країв України.

Північно-західна частина території Черкащини була заселена ще до нападу монголо-татарської орди на Київську Русь (Корсунь, Ленченці, Мліїв, Звенигород, Дереньковець та ін.). Решта земель середньої Черкащини заселялась і дозаселялась на протязі XV—XVII ст.ст.

Заселення території середньої Черкащини в основному київським населенням і дозаселення цього краю переселенцями здебільшого з західної і північної території України дає право вважати, що основою для південно-київських і середньочеркаських говірок як частини середньонадніпрянських говорів була мова населення Київського князівства. З приходом в досліджувану місцевість значної частини переселенців були привнесені діалектні особливості з різних українських говорів. З часом ці особливості під впливом місцевих говірок частково нівелювались. Значно менше зазнають нівеляції говірки тих населених пунктів, які були засновані більш-менш однорідним у мовному відношенні складом населення.

Особливості фонетичної системи і морфологічної будови середньочеркаських говірок доводять, що ці говірки відзначаються в основному тими ж особливостями, що й загальнонародна українська мова. Проте сучасні досліджувані говірки мають значну кількість місцевих фонетико-морфологічних рис. Ці відмінні риси виникли в процесі розвитку української загальнонародної мови і її діалектів.

Середньочеркаські говірки, порівнюючи з північними і південно-західними діалектами, мають незначні відмінності від сучасної української загальнонародної мови в фонетичній системі і морфологічній будові.

Проте на своєрідності деяких цих говірок позначився вплив особливостей південно-західних і північних говорів.

Вірогідно, що говірки середньої Черкащини певною мірою забарвились рисами цих діалектів під час колонізаційних рухів цього краю в XV—XVII ст. ст.

Цікаво відзначити таку характерну рису: мова населених пунктів (Корсунь-Шевченківського, Млієва, Стеблева, Лисянки і т. д.) з найдавнішим поселенням надзвичайно близька до загальнонародної мови, вона має лише деякі говіркові особливості. Говірки ж населених пунктів з пізнішим поселенням (Чичиркозівка, Багачівка, Капустине та ін.) своїми діалектними рисами більше відрізняються від сучасної української мови. Ці говірки—чичиркозівська, багачівська, капустинська і подібні до них—своїми характерними особливостями ближче стоять до південно-західних говорів. Такий стан речей, безумовно, з'ясовується тим, що в минулому ці села в основному складались з населення, яке прибуло на цю територію з Західної України. Особливості фонетичної системи і морфологічної будови згаданих говірок в процесі розвитку і взаємовідносин з місцевими говірками у великій мірі вже втратили характерні ознаки південно-західних говорів. Вплив загальнонародної мови також помітно позначився на цих говірках і частково вирівняв їх з сусідніми говірками.

Щождо таких населених пунктів, як Звенигородка, Вільшана, Вільхивець та інших, які належать до давніх поселень, то вони за сукупністю діалектних особливостей належать до південно-східних говорів, хоча мова цих говірок містить у собі значну кількість говіркових рис, властивих південно-західним діалектам. Цей факт свідчить про те, що в ці населені пункти під час колонізаційного руху переселилась значна частина населення з західної і північної території України. Велике заселення середньочеркаського краю значною мірою вплинуло на місцеві говірки.

Говірки середньої Черкащини органічно пов'язані з говорами південно-східними, зокрема з говірковим масивом Середнього Придніпров'я, і ні в якому разі не можуть бути віднесені до південно-західного наріччя чи до перехідних говорів між південно-східними і південно-західними говорами, з одного боку, та північними, з другого боку.

Розглядаючи особливості досліджуваних говірок, ми

бачимо, що думки деяких діалектологів¹ про те, нібито говіри південної Київщини, куди входили на той час і середньочеркаські говірки, становлять собою перехідний тип говорів від південних до північних на південній основі, не мають під собою реального ґрунту. Вони спростовуються даними говірок середньої Черкащини. На цій же підставі викликає заперечення відоме припущення К. Михальчука і О. Шахматова про те, ніби сучасні південно-східні говори витворилися на південно-західній основі. Звідси й постало твердження про утворення південно-східного наріччя в результаті схрещення південно-західних і північних діалектів. Ця думка останнім часом відкинута українськими радянськими мовознавцями. Південно-східна група діалектів становить собою своєрідний діалектний тип говорів, які виникли і сформувалися одночасно з південно-західними і північними говорами.

---

¹ Див. Б. Кобиланський, Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття, «Український діалектологічний збірник», кн. I, К., 1928, стор. 8.

ЛІТЕРАТУРА

I

- К. Маркс и Ф. Энгельс, Немецкая идеология, Сочинения, т. IV, М., 1933.
Ф. Энгельс, Франкский диалект, М., 1935.
В. І. Ленін, Критичні замітки з національного питання, Твори, т. 20, 1950.
В. І. Ленін, Про право націй на самовизначення, Партвидав ЦК КП(б)У, 1938.

II

- О Андрияшев, Нарис історії колонізації київської землі до XV віку, 1902.
Л. П. Якубинский, Образование народностей и их языков, «Вестник Ленинградского университета», 1947.
В. Юркевич, Звенигородщина в XV—XVII в., «Географічний збірник», К., 1927.

III

- В. М. Брахнов, Характерні риси говірок трьох населених пунктів на Бориспільщині, Київської області, «Діалектологічний бюлетень», в. 3, 1951.
Л. А. Булаховський, Питання походження української мови, К., 1956.
П. Гладкий, Говірка с. Блиставиці Гостомильського району на Київщині, «Український діалектологічний збірник», кн. I, К., 1928.
М. Грунський і П. Ковальов, Історія форм української мови, Х., 1931.
В. Дем'янчук, Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV ст., К., 1928.
Ф. Т. Жилко, Нариси з діалектології української мови, К., 1955.
П. С. Лисенко, Лексичні особливості говірок Ставищанського району, Київської області, «Діалектологічний бюлетень», в. 3, 1951.
О. С. Мельничук, Подільська говірка с. Писарівки (Кодимський р-н, Одеська обл.), «Діалектологічний бюлетень», в. 3, 1951.
К. Михальчук, Наречія, поднаречія и говори Южной России в связи с наречиями Галичины, «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край», т. VII, в. 2, 1877.

А. А. Потебня, Два исследования о звуках русского языка, Воронеж, 1866.

П. Д. Тимошенко, Фонетичні явища на межі слів в українській мові (кандидатська дисертація), К., 1952.

О. Шахматов, Аг. Кримський, Нариси з історії української мови, К., 1924.

IV

А. Кримський, Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного, ч. I, К., 1928.

Рукописний фонд Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР.

«Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов», 1863, 1876.

НБ ПНУС

bn36677